

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het paviljoen van porselein : Nederlandse literaire chinoiserie en het westerse beeld van China (1250-2007)

Pos, A.

Citation

Pos, A. (2008, June 24). *Het paviljoen van porselein : Nederlandse literaire chinoiserie en het westerse beeld van China (1250-2007)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12985>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12985>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

NOTEN

1. Leonard Blussé, *Tribuut aan China. Vier eeuwen Nederlands-Chinese betrekkingen*. Amsterdam: Otto Cramwinckel 1989, p. [96]. Het boek verscheen ook in Chinese vertaling.
2. Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe. Volume I: The Century of Discovery*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1965; *Volume II: A Century of Wonder*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1977; Donald F. Lach & Edwin J. van Kley, *Volume III: A Century of Advance*. Chicago and Londen: University of Chicago Press 1993.
3. Raymond Dawson, *The Chinese Chameleon. An Analysis of European Conceptions of Chinese Civilization*. Oxford: Oxford University Press 1967; Nigel Cameron, *Barbarians and Mandarins. Thirteen Centuries of Western Travelers in China*. New York & Tokyo: John Weatherhill Inc. 1970; Colin Mackerras, *Western Images of China*, Hong Kong, Oxford, New York: Oxford University Press 1989; Jonathan D. Spence, *The Chan's Great Continent. China in Western Minds*. New York/Londen: W.W. Norton & Company 1998.
4. Blussé 1989.
5. Hugh Honour, *Chinoiserie. The Vision of Cathay*, Londen: John Murray 1961. Andere geraadpleegde kunsthistorische werken waren Oliver Impey, *Chinoiserie, The Impact of Oriental Styles on Western Art and Decoration*, New York: Charles Scribner's Sons 1977; Madeleine Jarry, *Chinoiseries. Le rayonnement du goût chinois sur les arts décoratifs des XVIIe et XVIIIe siècles*, Fribourg: Office du Livre 1981; Dawn Jacobson, *Chinoiserie*, Londen: Phaidon 1993.
6. De sinds februari 2007 via internet toegankelijke bio- en bibliografische database (<http://idoasbd.unizh.ch/oas/>) met de veelbelovende titel 'Cultural relations between China and the West (1245-2000)', een initiatief van het Ostasiatisch Seminar (OAS) van de Universiteit van Zürich, kan wellicht in de toekomst uitgroeien tot het zoekinstrument bij uitstek voor dit onderzoeksgebied, maar biedt momenteel nog vrijwel geen informatie over het Nederlandse taalgebied buiten enkele bio-bibliografieën van internationaal bekende Nederlandse sinologen. Met uitzondering van teksten over auteurs uit het Duitse taalgebied zijn de literaire items op 31 december 2007 nog uiterst pover en van dubieuze kwaliteit. Een voorbeeld: over de in 1972 overleden Ezra Pound wordt slechts gemeld: '1872 Tod von Ezra Pound.' T.S. Eliot noemde Pound in 1927 'the inventor of Chinese poetry for our time'!
7. Voor de periode vanaf 1909 met behulp van *Nijhoff's index op Nederlandse en Vlaamse periodieken* (1910-1971) en vanaf respectievelijk 1970 en 1973 met behulp van de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap (BNTL)* en de *Dokumentatie van tijdschriftartikelen (DOTA, 1974-1995)*.
8. Later ook gepubliceerd met de ondertitel 'Western Conceptions of the Orient'.
9. In latere publicaties breidde Said de actieradius van zijn oriëntalisme-these verder uit tot het Verre Oosten.
10. Zie over Said en China Simon Leys, *The Burning Forest. Essays on Chinese Culture and Politics*. Londen et al.: Paladin 1988 (1983¹), pp. 96-100 en Leonard Blussé en R. Falkenburg, *Johan Nieuwofs beelden van een Chinareis 1655-1657*. Middelburg: Stichting VOC publicaties 1987, pp. 9-10.
11. In zijn recente studie *Europa's India. Fascinatie en cultureel imperialisme, circa 1750-circa 2000* (Nijmegen: Vantilt 2007) wijst Peter Rietbergen op de beperktheid van de periode 1780-1940 die Said analyseerde om zijn these van de parallelle tussen cultuur en imperialisme te bewijzen en richt hij zich op dezelfde periode 'vooral om Said en anderen een alternatieve lezing te bieden' binnen een bredere context, waarvoor hij teruggaat 'naar de Europees-christelijke middeleeuwen

en vooral naar de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, toen mijns inziens Europa duidelijker dan ooit tevoren zichzelf definieerde door het omschrijven van zijn twee fundamenteën: het vroegste christendom en de klassieke oudheid.' (p. 62. Zie ook p. 90-91) Ondanks zijn verder stevige kritiek op Said (pp. 55-62 en pp. 94-99) en zijn intentie andere drijfveren achter de Europese expansie en belangstelling voor het Oosten bloot te leggen, geeft hij slechts terloops aan dat in zijn ogen 'het culturele imperialisme van Said een veel te beperkt en deels eenvoudigweg onjuist verklaringsmodel is' (p. 93). Ter adstructie daarvan schrijft hij opmerkelijk genoeg: 'de China-constructies van de jezuïeten stonden in het kader van de wijdverbreide, vóórpolitieke beeldvorming die, als mijn interpretatie hout snijdt, eigen was aan het christelijk wereldbeeld dat zowel in zijn alleroudste historische zelfdefinitie als in zijn eschatologie universalistisch, mondiaal was.' (p. 93) Rietbergens interpretatie snijdt mijns inziens hout maar toont zich toegepast op de westerse beeldvorming over China te beperkt: het westerse ontzag en inferioriteitsgevoel laten zich niet voldoende verklaren uit het vóórpolitieke christelijke wereldbeeld. Ze bleven tot de imperialistische periode voortbestaan, werden gedurende die periode verdrongen of negatief geuit (als verachting en superioriteitsgevoel), daarna lange tijd geneutraliseerd en doken recentelijk weer op. Het lijkt of China in het westerse onderbewustzijn een vaste verbinding is aangegaan met begrippen als onmetelijkheid (geografisch en numeriek) en onomvatbaarheid. Het is een mijns inziens uniek fenomeen dat nadere studie verdient. Daarnaast lijkt het feit dat China, anders dan de Oriënt van Said, niet tot de *roots* van het christelijke Europa behoorde maar een absoluut 'andere' en 'omgekeerde' wereld vertegenwoordigde een beslissende rol te hebben gespeeld.

12. Edward W. Said, *Orientalism*. Harmondsworth: Penguin 1991, p. 23.
13. Said 1991: 22.
14. De Vlaamse sinoloog Ulrich Libbrecht spreekt in dit verband treffend van 'de geelzucht van Europa'. Zie Ulrich Libbrecht, *De geelzucht van Europa. China en het Westen*. Leuven: Davidsfonds 2004.
15. Said 1991: 16.
16. Zie Dawson 1967: 'Preface', 3 en 155. Hij rechtvaardigt zijn keuze als volgt: 'In what follows and throughout the book I shall pay special regard to the situation in Britain. I make no apology for this, for however much I tried to give equal treatment to Continental conceptions of Chinese civilization, I would be bound to produce a book very different from a work of similar purpose undertaken by a Frenchman or a German. And since I write for English readers, I ought to take special care to account for Anglo-Saxon attitudes. In any case the bias will not be too obtrusive, since most of the story transcends national boundaries and concerns our whole European heritage.' (Dawson 1967: 3)
17. Mackerras 1989: 4.
18. Said 1991: 24.
19. Paul Faber et al. (red.), *Beelden van de Oriënt: fotografie en toerisme 1860-1900/Images of the Orient: photography and tourism 1860-1900*. Tekst: Anneke Groeneveld [et al.]. Amsterdam: Fragment 1986. Gunther Dauwen (red.), *Van algebra tot pyjama: Arabieren in de Vlaamse cultuur*. Catalogus. Brussel: BDJ-Jeugd & Vrede 1996. Christien Doomen, *In de schaduw van Scheherazade. Oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland*. Nijmegen: Van Tilt 2000. Mariëtte Haveman et al., *Nederland en de Orient. Over de tentoonstelling Fata Morgana. De verbeelding van het Oosten: Nederlandse oriëntalist 1830-1930 (Noordbrabants Museum in Den Bosch. T/m 9 januari 2005)*. Themanummer van *Kunstschrift* 2004/5. Willem Bruls, *Ontvoering, verleiding en bevrijding. De Oriënt in de opera*. Amsterdam: Bulaaq 2004. Ian Buruma & Avishai Margalit, *Occidentalisme. Het westen in de ogen van zijn vijanden*. Amsterdam: Atlas 2004. Abdelkader Benali & H.L.M. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005*. Amsterdam: De Arbeiderspers 2005. Jan de Hond, *Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920*. Leiden: Primavera Pers 2008.
20. Zie voor een overzicht van de westerse kennis en contacten uit de periode 300-1300 Lach 1965:

- 20-30.
21. Zie voor deze eerste contacten Lach 1965: 30-34.
 22. Zie U. Devolder, R. Ostry en P. Vandepitte, *Het reisverhaal van Willem van Rubroek, de Vlaamse Marco Polo: 1253-1255*. Tiel: De Roede van Tiel 1984, pp. 7-9. De meest complete documentatie over de pauselijke missies is te vinden in Christopher Dawson, *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*. New York: AMS Press 1980. De twee brieven die Innocentius IV voor de missies schreef zijn te vinden op pp. 73-78.
 23. In de dertiende eeuw werd de oorspronkelijke benaming Tataren door christenen die zeer onder de indruk waren van de duivelse wreedheid van de Mongolen verbasterd tot Tartaren, naar analogie met 'Tartarus', de naam van de hel in de Griekse mythologie (zie *The Travels of Marco Polo*. Translated and with an Introduction by Ronald Latham. [14th. ed.; 1st. ed. 1958] Harmondsworth: Penguin 1987, pp. 10-11).
 24. Aangenomen wordt dat de slag waarnaar verwezen wordt een grote Chinese overwinning in 1141 op moslimtroepen bij Samarkand was. Zie István Bejczy, *Pape Jansland en Utopia. De verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance*. Nijmegen: Universitair Publicatiebureau 1994, p. 28.
 25. Zie Bejczy 1994: 25 + noot 2 en Bibliografie, pp. 329-334. Een Nederlandse gedrukte tekst van de brief uit ca. 1506 is als bijlage opgenomen in hetzelfde boek (pp. 321-328).
 26. Zie H.C.A. Muller, *Voorlopers en navolgers van Marco Polo: Johannes de Plano Carpini, Willem van Rubroek, Ibn Battuta, Odoric van Pordenone*. Leiden: Sijthoff, 1944, pp. 5-8. Voor het antwoord van Güyük zie Dawson 1980: 85-88.
 27. In Nederlandse vertaling gepubliceerd in Muller 1944: 8-72. Ook Benedictus de Pool schreef een verslag. Voor een Engelse vertaling zie Dawson 1980: 79-84.
 28. Zie Devolder e.a. 1984: 8 en Hugh James Rose, *A New General Biographical Dictionary*, Vol. II. London: B. Fellowes et al. 1853, pp. 229-230. Een gedigitaliseerde versie van het woordenboek is raadpleegbaar op books.google.com
 29. Zie voor dit gezantschap Devolder e.a. 1984: 8-9 en Lach 1965: 33.
 30. Zie Devolder e.a. 1984: 11-12.
 31. Over de nestorianen in China zie Cameron 1970: 17-27.
 32. Voor de reisgegevens zie Muller 1944: 73-75 en Devolder e.a. 1984: 14-16.
 33. Devolder e.a. 1984: 72-73. De passage komt in een enigszins andere redactie ook voor in Muller 1944: 130.
 34. Muller 1944: 155.
 35. Zie Lach 1965: 39.
 36. Een Nederlandse vertaling is te vinden in Muller 1944: 245-283. Zie ook Lach 1965: 40-41. Recentelijk verscheen een nieuwe Nederlandse vertaling: Odoric van Friuli, *Mijn reis naar het verre oosten. Een verslag uit het begin van de veertiende eeuw*. Vertaald door Vincent Hunink en Mark Nieuwenhuis. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2008. Over Pordenone zie Cameron 1970: 107-120.
 37. Zie Lach 1965: 41-43.
 38. Voor biografische gegevens zie *The Travels of Marco Polo*. Translated and with an Introduction by Ronald Latham. [14th. ed.; 1st. ed. 1958] Harmondsworth: Penguin 1987, pp. 12-19.
 39. De gegevens over Nicolló en Matteo komen uit de Proloog van Marco Polo's relaas (Polo 1987: 34-41).
 40. Zie Lach 1965: 34-39.
 41. Twee voorbeelden: het feit dat Polo niets zegt over het Chinese schrift, de Muur, voetbinden, boekdrukkunst en thee doet sommigen veronderstellen dat zijn relaas onvolledig moet zijn of dat hij niet in China is geweest, terwijl anderen erop wijzen dat zijn beschrijving van het vele goud en zilver in het interieur van het paleis van de Khan een projectie van westerse opvattingen over

- rijkdom en weelde is. Zie Polo 1987: 26 en Richard Dawson (red.), *De Chinese traditie*. Amsterdam: De Arbeiderspers 1973, p. 17.
42. Polo 1987: 125-127.
 43. De figuur van Kublai Khan en zijn onmetelijke rijk inspireerden later beroemd geworden literaire creaties als Coleridges gedicht 'Kubla Khan or a Vision in a Dream' (1779) en Italo Calvino's roman *Le città invisibili* (1972, Ned. vertaling *Onzichtbare steden*).
 44. *De reis van Jan van Mandeville, naar de middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. [...] Uitgegeven door Dr. N. A. Cramer. Leiden: Brill 1908, p. XXXV en noot 1.
 45. Lach stelt: 'the original claim that he actually was an Englishman called Sir John Mandeville now seems to be the most acceptable identification.' (Lach 1965: 77). Maar onder zijn bronnen vermeldt hij niet de Nederlandse editie van N. A. Cramer (1908: XXI-XXX), waar Mandeville op grond van overtuigende argumenten en bewijzen als Jean de Borgogne wordt geïdentificeerd. Een recent en genuanceerd overzicht van de uiteenlopende meningen over de identiteit van de auteur is te vinden op http://en.wikipedia.org/wiki/John_Mandeville.
 46. Zie over de bronnen Cramer 1908: VII-XXI.
 47. 't lant cathay, dat dat principaelste ende dat vermeerste lantschap is onder alle dandre op gheen zide der zee end hoort den groten can toe' (Cramer 1908: 181.35 – 182:3).
 48. Cramer 1908: 182:20-187:2.
 49. Cramer 1908: 187:2-20.
 50. Cramer 1908: 209:8-18.
 51. Cramer 1908: 188:26-192:8. In de toenmalige context was de identificatie van de khan als een nakomeling van Cham zonder meer positief. Later zouden de Afrikaanse negers als nakomelingen van Cham worden aangeduid met een duidelijk negatieve connotatie. Cham werd door zijn vader Noach vervloekt toen hij vernam dat Cham hem in zijn dronkenschap naakt had gezien en het aan zijn twee oudere broers Sem en Jafeth had verteld, waardoor hij zijn vader te schande had gemaakt. Noachs vervloeking luidde: 'Vervloekt zij Kanaän [= Cham], een knecht der knechten zij hij voor zijn broeders.' (Genesis 9: 25). De bijbeltekst werd vanaf halverwege de zeventiende eeuw tot tijdens de Apartheid in Zuid-Afrika door christenen gebruikt om de slavernij en inferioriteit van negers te rechtvaardigen.
 52. De hier verder uitgewerkte suggestie dat Mandevilles tekst in dit opzicht een rol kan hebben gespeeld in het latere utopistische Chinabeeld van Portugese auteurs (zie 1.4) dank ik aan Rafaella d'Intino, *Enformação das Cousas da China. Textos do Século XVI*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda 1989, p. XVII.
 53. In 1487 gingen de Portugezen Afonso de Paiva en Pêro de Covilhã over land op zoek naar 'Preste João'. Paiva overleed onderweg maar Covilhã kwam na een lange omweg via het Midden-Oosten in Ethiopië terecht, waar hij inderdaad (monofysitische) christenen aantrof die een koning Johannes hadden die tevens hoofd van hun kerk was. Covilhã slaagde erin een brief over zijn ontdekking naar Portugal te sturen maar mocht zelf het land niet verlaten. Duarte Galvão (1515) en Francisco Álvares (1520-1526) gingen later op zoek naar Covilhã en de koning. De laatste schreef een uitgebreid verslag over zijn reis en verblijf in het land, *Verdadeira Informação das Terras do Preste João das Índias*. Lisboa: Luís Rodrigues 1540. Een Engelse vertaling van dit werk van de hand van Henry E.J. Stanley verscheen als *Narrative of the Portuguese Embassy to Abyssinia During the Years 1520-1527 by Father Francisco Alvarez. Translated with Notes and an Introduction*. London: The Hakluyt Society 1881.
 54. Zie Rui Manuel Loureiro, *Fidalgos, Missionários e Mandarins. Portugal e a China no Século XVI*. Lisboa: Fundação Oriente 2000, pp. 94-97. Lach 1965: 730-741 en Cameron 1970: 123-148 behandelen eveneens de eerste Portugese contacten met China, maar uitsluitend op grond van publicaties in het Latijn, Frans, Duits en Engels, waardoor hun informatie beperkt en inmiddels, vanwege nieuwe inzichten van Portugese historici, ernstig verouderd is. Loureiro 2000 biedt de recentste en meest uitgebreide informatie over de eerste Portugese contacten met China.

55. Loureiro 2000: 103-104.
56. Vertaald naar Loureiro 2000: 106.
57. Loureiro 2000: 107.
58. Over het eiland en de ermee verbonden legenden zie <http://en.wikipedia.org/wiki/Antillia>.
59. Vertaald naar Loureiro 2000: 119.
60. Sterker nog, de Portugese ontdekker en kosmograaf Duarte Pacheco Pereira (?-1533) meende in zijn tussen 1505 en 1508 geschreven en nog sterk op de antieke geografen steunende *Esmeraldo de situ orbis* dat het land van de Chins meteen oostelijk van de delta van de Ganges lag, dat daarop de 'Hyperborese Bergen' volgden en dan het uitgestrekte rijk van Cathay kwam (Duarte Pacheco Pereira, *Esmeraldo de situ orbis*. Edição crítica anotada por Augusto Epiphânio da Silva Dias. Lisboa: Typographia Universal 1905, p. 28).
61. Vertaald naar Loureiro 2000: 121.
62. Zie Loureiro 2000: 123-126.
63. In de positieve houding tegenover de Chinezen is hun 'blankheid' een veelzeggende component. Zoals Ernst van den Boogaart aantoonde in zijn analyse van de reeks illustraties bij het *Itinerario* (1596) van Jan Huygen van Linschoten, werd die blankheid als een positieve beschavingsindicator afgezet tegen de donkerhuidigheid van de Afrikaanse en de overige afgebeelde Aziatische volken, die als veel minder beschaafd werden beschouwd. Zie Ernst van den Boogaart, *Het verheven en verdorven Azië. Woord en beeld in het Itinerario en de Icones van Jan Huygen van Linschoten*. Amsterdam: Het Spinhuis/KITLV Uitgeverij 2000, pp. 26-29.
64. Loureiro 2000: 121 en 126.
65. Het bestuur van Portugees-Indië werd toevertrouwd aan een onderkoning of een gouverneur. De titel werd door de Portugese koning toegekend. De bestuurszetel van de onderkoning of gouverneur was aanvankelijk gevestigd in Cochin en werd pas in 1530 naar Goa verplaatst.
66. Loureiro 2000: 129.
67. Vertaald naar Loureiro 2000: 151.
68. Stenen gedenkteken voorzien van het wapen van de koning van Portugal waarmee de ontdekkers hun aankomst op een nooit eerder bezochte plek markeerden.
69. Loureiro 2000: 147-154.
70. Voor het China-routier van Francisco Rodrigues zie Armando Cortesão, *A Suma Oriental de Tomé Pires e o Livro de Francisco Rodrigues*. Coimbra: Universidade de Coimbra 1978, pp. 122-124. Loureiro (2000: 143-145) is weinig duidelijk over de datering van het document en lijkt te suggereren dat het voor december 1512 werd samengesteld. Enerzijds stelt hij dat Rodrigues in december 1512 in Malakka terugkeerde van een expeditie naar Banda (ib. 142) en anderzijds dat hij 'eind 1512' naar India vertrok (ib. 143). Cortesão concludeert dat Rodrigues zijn manuscript na maart 1513 en uiterlijk in 1514 moet hebben voltooid, mogelijk vanwege een urgente vraag ernaar uit Lissabon, en dat het China-routier een laatste toevoeging is (Cortesão 1978: 100-101).
71. Loureiro 2000: 157-159.
72. Zie over samenstelling en aanvullingen van Ramusio's werk: <http://www.1911encyclopedia.org/Ramusio>.
73. Zie Loureiro 2000: 169. Het Parijse manuscript (Bibliothèque de l'Assemblée nationale, ms. 1248) werd diplomatisch uitgegeven door Armando Cortesão in *A Suma Oriental de Tomé Pires e o Livro de Francisco Rodrigues*. Coimbra: Universidade de Coimbra 1978, pp. 135-444. Cortesão publiceerde eerder een Engelse versie van de tekst in *The Suma Oriental of Tomé Pires and the Book of Francisco Rodrigues*. London: Hakluyt Society 1944. Een kritische editie van het Lissabonse manuscript (Biblioteca Nacional de Lisboa, codex 299) werd gepubliceerd door Rui M. Loureiro in *O manuscrito de Lisboa da "Suma Oriental" de Tomé Pires (Contribuição para uma edição crítica)*. Macau: Instituto Português do Oriente 1996.
74. Vertaald naar Cortesão 1978: 252.
75. Cortesão 1978: 252, noot 224. Hoewel de link met Cathay niet wordt gelegd, vermeldt Pires dat de

- Chinese hoofdstad ‘Cambara’ heet, een goed herkenbare verbastering van Khan-balik of Cambaluc. In de marge van het handschrift staat de achter ‘Cambara’ te plaatsen toevoeging ‘a qual se chama Pequim’ (die Peking heet). Zie Cortesão 1978: 253, noot 226. De tekst bevat echter verder geen enkele verwijzing naar Marco Polo. Volgens Cortesão (ib.) werd de toevoeging geschreven in dezelfde hand. Loureiro identificeert echter een andere hand, zodat het een latere toevoeging kan zijn (Loureiro 2000: 175). Dit laat ons in het ongewisse over de eerste Europese vermelding van de plaatsnaam Peking.
76. Cortesão 1978: 252-253.
 77. Cortesão 1978: 254-255. De *feng*, een keizerlijk zegel, ontvingen de tribuutbrengende landen ten teken van hun formele onderhorigheid aan China. Het moest bij elke gezantschapsreis opnieuw worden getoond.
 78. Cortesão 1978: 359-365.
 79. Cortesão 1978: 364.
 80. Cortesão 1978: 365-368.
 81. Cortesão vat Oquem op als Foquem = Fukien ofwel de Zuid-Chinese provincie Fujian (Cortesão 1978: 368, noot 383). Loureiro vermoedt dat Pires verwijst naar He-Jiang, een toenmalige naam van Macau (Loureiro 2000: 175). Ik heb, ondanks de aangegeven korte reistijd, de indruk dat Cortesão gelijk heeft en dat Oquem (zonder ‘h’ omdat een klinker volgt) een vrij getrouwe Portugese transcriptie is van Hokkien, de uitspraakvariant waaronder de provincie in het Min Nan, de zuidelijke volkstaal en nu de taal van Taiwan, bekend is.
 82. Cortesão 1978: 368-369. Pires (Cortesão 1978: 364) noemt ook als eerste Europeaan de ‘hi taão’ (Port. *haitão*), de commandant van de kustverdedigingsvloot (Chin. *haidaofushi*), die voor de westerlingen een beruchte en gevreesde figuur zou worden.
 83. Lang werd aangenomen dat Barbosa deelnam aan de expeditie van Magalhães en werd de datum van afronding van zijn manuscript op 1516 gesteld, zoals in Ramusio’s versie wordt vermeld. Inmiddels is echter komen vast te staan dat Barbosa in 1519 in Cananore werkzaam was en dus onmogelijk met Magalhães kon zijn scheepgegaan (Loureiro 2000: 177-178). Dat zou kunnen verklaren waarom in zijn boek feiten uit 1517 en 1518 vermeld worden die de afronding ervan op zijn vroegst in 1518 situeren. Zijn manuscript heeft uitgebreid gecirculeerd en er zijn een groot aantal kopieën van bewaard, maar Ramusio’s gedrukte tekst blijkt veruit de volledigste. Een Engelse vertaling van een van de manuscripten werd gepubliceerd door Henry E.J. Stanley als *A Description of the Coast of East Africa and Malabar in the Beginning of the Sixteenth Century by Duarte Barbosa, a Portuguese. Translated from an Early Spanish Manuscript in the Barcelona Library with Notes and a Preface*. London: The Hakluyt Society 1896.
 84. Ramusio [1554]: 337.
 85. Vertaald naar Ramusio [1554]: 337.
 86. Vertaald naar Ramusio [1554]: 409. De legende over het gif behoort tot de folklore in de Indonesische archipel. In het verhaal ‘De tuin Kleyntjes’ uit *De tienduizend dingen* (1955) van Maria Dermoût is sprake van ‘Een klein bord van grof aardewerk, effen lichtgroen, iets gecraqueleerd – een echt giftbordje van Ceram. [...] Als er iets giftigs inkwam, schrok het bordje en verschoot van kleur; iets erg giftigs maakte er barsten in; iets heel erg giftigs zou het zo ineens middendoor kunnen breken.’ (*De tienduizend dingen*. 7de dr. Amsterdam: Querido 1966, p. 28).
 87. Ramusio [1554]: 338.
 88. De gegevens uit deze paragraaf zijn, tenzij anders aangegeven, ontleend aan Loureiro 2000: 191-288.
 89. Voor de brief zie Cortesão 1978: 446-459.
 90. De Portugese naam Pacém duidt het toenmaals bestaande Sumatraanse koninkrijk Pasai (ook Samudera genoemd) aan.
 91. *Pio*: de *beiwoduzhuhui*, de commandant van de kustverdediging. Nantou: havenstad aan de monding van de Parelrivier tegenover het eiland Lingding (Tamão in Portugese bronnen).

92. Provinciale schatbewaarder (Port. *pucha(n)ci*).
93. Cortesão (1978: 27-28 en noten 28-30). geeft de identificatie van de Chinese gezagsdragers. De *dutang* (Port. *tutão*) is de onderkoning/gouverneur-generaal van de provincie; de *zongguan* (Port. *conquão*) het hoofd van de provinciale schatkist en de *zongbing* (Port. *chumpim* of *chumbim*) het hoofd van de districtstroepen.
94. Vertaald naar Loureiro 2000: 223-224.
95. Dat deden de Portugezen ook al in Kanton, zoals blijkt uit een Chinese bron, die een driedaagse instructie vermeldt. Op de eerste dag werd de kniebuiging met het linkerbeen geoefend, op de tweede die met het rechterbeen en op de derde dag leerden ze met hun hoofd de grond te raken. Zie Jin Guo Ping en Wu Zhiliang, Os três mosqueteiros marítimos vistos pelos chineses. In *Revista de Cultura/Review of Culture. International Edition*. Vol. 11 (June/July 2004), pp. 154-173.
96. De bestraffing van de vertalers uit Malakka lijkt een bureaucratische 'oplossing' voor het probleem met de brieven. Over de Portugezen hadden de Chinezen formeel geen zeggenschap, maar over inwoners van het aan het Hemelse Rijk onderhorige Malakka wel. Het feit dat formele jurisdictie over de Portugezen ontbrak kan ook de reden zijn geweest dat de lokale Chinese autoriteiten eerder niet optraden tegen de ontoelaatbare excessen van Simão de Andrade. Meerdere malen zou blijken dat de lokale autoriteiten toestemming van hogerhand nodig hadden om tot strafrechtelijke vervolging en strafoplegging over te gaan. Anderzijds deden de lokale autoriteiten er alles aan om directe conflicten met de westerlingen te vermijden en gebruikten ze later de Portugezen om de Hollanders op afstand te houden in een bewuste politiek van 'laat de barbaren de barbaren bestrijden'.
97. *Buzhengshi*: (Port. *pochanci*) provinciale schatbewaarder; *anchashi*: (Port. *anchaci*) provincierechter.
98. De brieven werden in Engelse vertaling gepubliceerd door Donald Ferguson in *Letters from Portuguese Captives in Canton, with an Introduction on Portuguese Intercourse with China in the First Half of the Sixteenth Century*. Bombay: Education's Society 1902. Een kritische editie van de Portugese originelen werd gepubliceerd in d'Intino 1989: 7-53; een gemoderniseerde Portugese versie als *Cartas dos cativos de Cantão: Cristóvão Vieira e Vasco Calvo (1524?)*. Introdução, leitura e notas de Rui Manuel Loureiro. Macau: Instituto Cultural de Macau 1992.
99. Zie d'Intino 1989, waarin deze brieven voor het eerst werden verzameld en geanalyseerd.
100. Zie d'Intino 1989: XXVII-XXVIII.
101. Thomas More: *Utopia*, 1516; Tommaso Campanella: *La città del sole*, geschreven in 1602 en in het Latijn gepubliceerd als *Civitas solis* in 1623; Francis Bacon: *The New Atlantis*, 1626.
102. Bovendien is Mores informant in het boek een Portugese zeevaarder, die hij tijdens zijn verblijf bij de Vlaamse humanist Pieter Gillis op de kade van Antwerpen zou hebben ontmoet.
103. Loureiro 2000: 313.
104. Loureiro 2000: 318.
105. Vier van deze teksten zijn verzameld in d'Intino 1989: 59-129.
106. Zie d'Intino 1989: 99.
107. In het Engels vertaald werd de tekst door R. Willis opgenomen in *History of Travayle in the West and East Indies* (London 1577).
108. Loureiro 2000: 447-448.
109. Deel 1 verscheen in 1551, 2 en 3 in 1552, 4 en 5 in 1553, 6 en 7 in 1559 en 8 in 1561.
110. Loureiro 2000: 451-452.
111. Loureiro 2000: 452-459. De foutieve informatie over de verkiezing van de Chinese vorst ontleende Castanheda aan Tomé Pires, die schreef: 'De koning van China volgt niet op van vader op zoon of neef maar alleen via verkiezing door een raad uit het hele rijk die permanent aanwezig is in Cambara, waar de koning zich bevindt. De mandarijn die door hen wordt goedgekeurd wordt koning.' (vertaald naar Cortesão 1978: 359).
112. Zie over samenstelling en aanvullingen: <http://www.1911encyclopedia.org/Ramusio>.

113. Opmerkelijk is wederom dat in geen van de bijdragen nog een verband gelegd wordt tussen Cathay en China. De landen worden hier en daar wel afzonderlijk genoemd, ook als elkaars burens. De schrijfwijze voor China lag evenmin nog vast en in de Italiaanse tekst komen voor het land Cina, Chine, China en Sine en voor de bewoners Chinesi en Sinesi voor.
114. Bijzonder recent waren ook een aantal hoofdstukken over Afrika en het Nabije Oosten die werden overgenomen uit de eerste decade van *Asia* van João de Barros, die in 1552 verscheen.
115. De geschiedenis van dit akkoord is, zowel van Chinese als van Portugese zijde, nog altijd buitengewoon slecht gedocumenteerd, wat mogelijk komt omdat het niet helemaal officieel tot stand kwam door het persoonlijk initiatief van Kantonese mandarijnen. Zie Loureiro 2000: 549-555.
116. Zie Loureiro 2000: 493-502. Het was een meesterlijke compromisoplossing voor het complexe probleem van de Portugese aanwezigheid in de Chinese wateren. De Portugese aanvoer van handelswaar was van groot belang voor Kanton en de Kantonese waar was niet van minder belang voor de Portugezen. Portugese hulp tegen piraten was zeer welkom omdat de goedbewapende, grote en betrekkelijk snelle Portugese schepen meer indruk maakten en een ruimer gebied bestreken dan de Chinese oorlogsvloten, die dicht onder de kust bleven. Bovendien hadden de Portugezen er zelf alle belang bij de piraten te bestrijden en zou de verdediging van en rond het ideaal gelegen Macau tevens de Chinese handelsvaart ten goede komen. Voor Kanton was het bovendien een manier om zich van Portugese klandizie te verzekeren in een tijd waarin de Portugezen een groot aantal Zuid-Chinese havens frequenteerden, waarvan Chincheu, de baai van Amoy en Liampo (bij Ningbo) tot forse concurrenten van Kanton waren uitgroeid. Bovendien konden de Portugezen, die inmiddels regelmatig op Japan voeren, als intermediair dienen voor de Chinezen die vanwege het conflict over de *wokou* niet meer rechtstreeks handelden met Japan. Het feit dat het schiereiland via een smalle landstrook aan Guangdong vastzat, bood de Chinezen de garantie dat ze de Portugezen gemakkelijk konden isoleren door de landstrook af te sluiten wanneer er problemen met hen rezen. En tot slot was de verplaatsing naar Macau een manier om de Portugezen weg te houden van Nantou, waar de tributstaten van rondom Malakka traditioneel hun handel kwamen drijven en waar de Portugezen meerdere malen voor problemen hadden gezorgd. Zo creëerden de Chinezen een beheersbare 'status aparte' voor de Portugezen en werd de verdere organisatie van de Kantonese handel weer geheel tot de situatie voor de komst van de Portugezen teruggebracht.
117. Uiteraard gebeurde dat niet zonder overleg met de Portugese kroon. Koning João III (r. 1521-1555) ontwikkelde een missioneringspolitiek voor Azië, waarbinnen sinds 1548 naast de sinds 1542 actieve jezuïeten ook de dominicanen hun activiteiten in Portugees-Indië ontplooiden.
118. De brievencompilaties werden vanaf 1556 regelmatig uitgegeven en geheel of gedeeltelijk in verschillende Europese talen vertaald en overgenomen in populaire bundels reisverhalen. Over de informatie van de Portugese jezuïeten zie Lach 1965: 794-815.
119. Zie over de China-missie het lemma 'Matteo Ricci' in *The Catholic Encyclopedia*, online raadpleegbaar op <http://www.newadvent.org/cathen/>.
120. Loureiro 2000: 406 e.v.
121. Voor de tekst zie d'Intino 1989: 59-61.
122. Loureiro 2000: 410-411.
123. Loureiro 2000: 400-401.
124. Zie zijn brief uit Macau van 23 november 1555, waarin hij zijn eerste indrukken uit Kanton noteerde, in d'Intino 1989: 135-145 en in Rebecca Catz (red.), *Cartas de Fernão Mendes Pinto e outros documentos*. Lisboa: Editorial Presença/Biblioteca Nacional 1983, p. 66-73. Een aan hem gerichte informatiebrief over China van een Portugees die zes jaar gevangene in het land was geweest dateert van 1554. Voor de tekst zie d'Intino 1989: 67-76.
125. Catz 1983: 71. Vgl. Numeri 14: 6-9.
126. Het *Discurso* van Escalante (1577), de *Historia* van González de Mendoza (1585) en *Peregrinação* (1614) van Fernão Mendes Pinto.

127. d'Intino 1989: 150.
128. De gegevens voor deze paragraaf werden, tenzij anders aangegeven, ontleend aan Manel Ollé, *La empresa de China. De la Armada Invencible al Galeón de Manila*. Barcelona: Acantilado 2002. Het keizerlijke besluit was een uitvloeisel van het conflict dat onderkoning Zhuhuan in 1547 had veroorzaakt door zijn felle vervolging van de clandestiene handel en de terechtstelling van een aantal Portugezen. Zijn opvolgers durfden de machtige handelaars die Zhuhuan via hun Pekingse relaties tot zelfmoord hadden gedwongen niet te trotseren en bepleitten bij de nieuwe keizer met succes een beperkte opheffing van het zeevaartverbod.
129. Vertaald naar Ollé 2002: 42.
130. Opmerkelijk is dat de achtergrond en voorwaarden van Chinese zijde dezelfde waren als in het geval van Macau: de Spaanse hulp tegen zeerovers, de bescherming en bevordering van de handel, de intermediairfunctie voor de vanwege de *wo-kou* nog altijd verboden rechtstreekse handel met Japan en de betrekkelijke autonomie van de provinciale overheid in het nemen van een dergelijke beslissing (zie Ollé 2002: 65-66).
131. *Relación verdadera del reyno de Taibin, por otro nombre China, y del viagem que a él hizo el muy reverendo padre fray Martín de Rada, provincial que fue del orden de San Augustín, que lo vio y anduve, en la provincia de Hocquien, año 1575, hecha por el mismo* (Waar verslag over het rijk van Taibin, anders genaamd China, en over de reis erheen die werd gemaakt door de zeer eerwaarde pater broeder Martín de Rada, provinciaal van de Orde van Sint Augustijn, die er rondreisde in de provincie Hokkien in het jaar 1575, geschreven door dezelfde). 'Taibin' of 'Taibincuo' was afgeleid van de namen 'Da Ming' (grote Ming) en 'Da Ming Guo' (rijk van de grote Ming), onder Chinezen toen gebruikelijke benamingen voor hun land.
132. Een andere factor die de goede verstandhouding bepaald niet ten goede kwam was het feit dat de nieuwe gouverneur van Manilla, Francisco de Sande, de Chinezen geen geschenk wilde geven omdat dat zijn ondergeschiktheid aan de Chinese keizer zou impliceren, terwijl Wang Wanggao niet bereid was het geschenk dat hij bij zich had aan De Sande te geven omdat het voor diens voorganger Guido de Lavezares was bestemd (Ollé 2002: 70).
133. Vertaald naar Ollé 2002: 76-77.
134. Het zouden de eerste Japanners worden die in Europa werden gezien.
135. De wederwaardigheden van Ruggieri en Ricci met Román en Sánchez werden door Ricci beschreven in zijn *Storia dell'introduzione dell cristianesimo in Cina* (1615).
136. Zie Lach 1965: 742-743.
137. Ollé 2002: 84-88.
138. Voor de geïdentificeerde bronnen zie Lach 1965: 742-751.
139. Lach 1965: 794 en noot 358.
140. Zie Mackerras 1989: 24-25. Van de Nederlandse vertaling, gemaakt naar de Italiaanse versie door Cornelis Taemisz, een vriend van Jan Huygen van Linschoten, zijn drie verschillende drukken bekend : *D'histoire ofte beschrijvinghe van het groote Rijk van China*. 1. Hoorn/Alkmaar: Cornelis Claesz/Jacob Meester 1595; 2. Amsterdam: Cornelis Claesz 1595 en 3. Delft: Aernold Bon, 1656.
141. Mackerras 1989: 25
142. Moderne Portugese editie: *Um Tratado sobre o Reino da China dos Padres Duarte Sande e Allessandro Valignano* (Macau, 1590). Introdução, versão portuguesa e notas de Rui Manuel Loureiro. Macau: Instituto Cultural de Macau 1992.
143. Loureiro 1992: 82.
144. Voor de Engelse tekst zie Loureiro 1992: 83-109. Zie ook Lach 1965: 809-815.
145. Loureiro 1992: 105-106.
146. Over Pinto en zijn werk zie Fernão Mendes Pinto, *Pelgrimsreis*. Vertaald door Arie Pos. Baarn: De Prom 1992, pp. V-XVIII.
147. Waarom het in 1567 voltooid werk pas in 1614, ruim twintig jaar na het overlijden van de auteur,

werd gepubliceerd is nog altijd een raadsel.

148. De Vlaamse schrijfster en sinologe Magda van den Akker publiceerde een goed gedocumenteerde historische roman over de vriendschap tussen Mendes Pinto en Da Cruz: *Het China van Gaspar*. Leuven: De Clauwaert 1989.
149. Momenteel is een door de Fundação Oriente in Lissabon te publiceren vierdelige wetenschappelijke uitgave van *Peregrinação* ter perse, die de tekst van de eerste druk bevat naast Engelstalige artikelen van specialisten op het gebied van de verschillende Aziatische landen, talen en culturen die Pinto beschrijft. Volgens de coördinator van de editie, Jorge Santos Alves, is tachtig procent van wat Pinto beschrijft door de specialisten geverifieerd en als waar bevestigd, terwijl men vermoedt dat van de overblijvende twintig procent ook nog een substantieel deel te ontraadselen moet zijn.
150. Pinto 1992: 280.
151. Pinto 1992: 264.
152. Over Pinto als nieuw-christen zie Fernão Mendes Pinto, *The Travels of Mendes Pinto*. Edited and Translated by Rebecca D. Catz. Chicago & London: University of Chicago Press 1989, pp. XXXVI-XLIV; Pinto 1992: IX-XIII.
153. Pegu was een staat in het zuidoosten van het huidige Myanmar (Birma). Een enkel voorbeeld van Pinto's talige exotisme. Een groep Portugese rovers heeft 's nachts een Chinese tempel op een tempeleiland overvallen. Een priester is door de tempelwachter op de hoogte gesteld, spoedt zich naar een nabijgelegen klooster, bonst op de deur en schreeuwt de slapende monniken toe: 'O, ongelukkige lieden, gedompeld in de dronken roes van de slaap des vlezes! U die zich door een plechtige eed hebt verplicht tot de eredienst van de godin Amida, de rijke beloning voor ons zwoegen, wordt wakker! Wordt wakker en luistert naar deze ellendige, die wenst dat hij nooit geboren was! Ik doe u weten dat vreemdelingen van het einde der wereld met lange baarden en lichamen van ijzer zijn binnengedrongen in het Huis der Zevenentwintig Pilaren, waarvan de heilige man die mij dat vertelde de nederige vloerveger was. Zij hebben de schat der heiligen gestolen, hun beenderen minachtend over de grond geworpen en ze besmet met de bedorven en kwalijk riekende fluimen uit hun mond, terwijl zij lachten zonder ophouden, als koppige duivels die volharden in de zwaarste zonde. Daarom verzoek ik u te waken over uw veiligheid, want men zegt dat ze hebben gezworen ons allen te doden zodra de morgen aanbreekt. Vlucht of roept bescherming in, daar het u als geestelijken verboden is een voorwerp op te nemen waardoor bloed kan vloeien!' (Pinto 1992: 184-185) Een pikant gegeven is dat het Chinese tempeleiland waar de Portugese misdaad wordt gesitueerd het nog altijd uiterst populaire Guanyin-bedevoortsoord Putuoshan lijkt te zijn, dat door Pinto 'Calemplui' wordt genoemd (Pinto 1992: 177 en 277). Op hetzelfde eiland plunderden in 1665 Hollanders het Guanyinheilgdom. Evenals de vloot van de Portugese onverlaten werd de Hollandse vloot volgens een Chinese legende na vertrek van het eiland getroffen door een tyfoon en geheel vernietigd. Wist Pinto zich nog met een paar landgenoten te redden, de Hollanders zouden allemaal zijn omgekomen (zie W.L. Idema, *Prinses Miaoshan en andere Chinese legenden van Guanyin, de bodhisattva van barmhartigheid*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas 2000, pp. 59-61).
154. Toen hij als lekenbroeder deelnam aan de jezuïetenmissie naar Japan, bezocht hij tijdens een lang oponthoud in Macau samen met ordehoofd Melchior Nunes Barreto in 1555 Kanton, getuige een brief van ordegenoot Luís Frois (Catz 1983: 84).
155. Zie Pinto's brieven in Catz 1983: 39-46; 60-66 en 114-116.
156. Zie 'The Route to India. A Journal of the First Voyage of Vasco da Gama in 1497-9' in C.D. Ley (ed.), *Portuguese Voyages 1498-1663. Tales from the Great Age of Discovery*. London: Phoenix Press 2000 (1ste ed. 1947), pp. 30-31. De Engelse vertaling is van de beroemde Engelse geograaf/statisticus en geestelijke vader van de 'Laws of Migration' Ernst Georg Ravenstein (1834-1913) en verscheen eerder afzonderlijk als uitgave van de Hakluyt Society (London 1898). De veronderstelling in noot 2 (ib., p. 30) dat de afbeelding de godin Gauri zou voorstellen lijkt

- weinig aannemelijk, aangezien deze godin doorgaans naakt in een zeer wulpse houding werd afgebeeld. De in dezelfde noot gelanceerde tweede veronderstelling dat het om een afbeelding van Maha Jana en haar zoon Skahya (de latere boeddha) zou gaan vindt geen enkele grond in de tekst. In dat geval zouden Da Gama en de Portugezen, op orders van koning Manuel I gespitst op alles wat met het christendom te maken had, zeker hebben opgemerkt dat het een afbeelding van Maria met het kindje Jezus betrof.
157. Pinto 1992: 279. Pinto refereert respectievelijk aan Shakya (de familienaam van boeddha), aan de boeddha Amithaba (oneindig licht, Japanse naam: Amida), aan de Japanse bodhisattva Jizo (beschermers van kinderen) en aan de Chinese bodhisattva Guanyin (in het Japans Kwannon).
 158. Zie Slauerhoffs verhaal 'Legende van de zee' uit *Het lente-eiland* (1930) en het slot van de 'Proloog' van diens roman *Het verboden rijk* (1932).
 159. Pinto 1992: 224.
 160. Pinto 1992: 211.
 161. Het gaat om dezelfde Vasco Calvo die in Kanton gevangen zat en een brief over zijn wederwaardigheden schreef.
 162. Pinto 1992: 290.
 163. Pinto 1992: 216-218.
 164. Over Ricci's werkzaamheden in China zie Lach 1965: 801-803 en Cameron 1970: 149-194.
 165. Over Bento de Goes en zijn reis zie Neves Águas (ed.), *Viagens na Ásia Central em demanda do Cataio: Bento de Goes e António de Andrade*. Lisboa: Edições Europa-América 1988.
 166. Over Trigault zie Libbrecht 2004: 52-54. Andere geschriften van Ricci werden voor Trigault gebruikt door andere geschiedschrijvers van de jezuïetenmissie in China. Giovanni Pietro Maffei (1533-1603) publiceerde een beknopte beschrijving van China die Ricci had gemaakt op verzoek van Valignano in zijn *Historiarum Indicarum libri XVI* (Florence 1588), een geschiedenis van de Portugese jezuïetenmissie in Azië, waarvoor hij ook Mendes Pinto persoonlijk raadpleegde (zie voor de tekst van het interview dat hij Pinto afnam Catz 1983: 123-127). De Spaanse jezuïet José de Acosta gebruikte eveneens materiaal van Ricci (en van andere jezuïeten) voor zijn beschrijving van China in zijn in Europa invloedrijke en veel vertaalde *Historia natural y moral de las Indias* (Sevilla 1590).
 167. Ricci's vertaling, getiteld *Tetrabiblion Sinense de moribus* (De vier Chinese boeken over de moraal) en voorzien van korte commentaren, moest door elke nieuwe missionaris in China worden gekopieerd en bestudeerd. Het origineel is verloren gegaan en werd waarschijnlijk nooit gepubliceerd. Over deze en andere vroege vertalingen van Chinese filosofische werken door jezuïeten zie Yves Camus, 'Jesuits' Journeys in Chinese Studies', lezing voor de World Conference of Sinology aan de Renmin University of China, Beijing, 26-28 maart 2007, raadpleegbaar op <http://www.riccimac.org/doc/JesuitsJourneys.pdf>.
 168. Een fraai staaltje narratieve geschiedschrijving over leven en werk van Ricci tegen de achtergrond van zijn tijd leverde Jonathan Spence met *The Memory Palace of Matteo Ricci* (1984; Ned. vertaling *Het geheugenpaleis van Matteo Ricci*, 1987). Voor een recente biografie van Ricci zie Michela Fontana, *Matteo Ricci. Un gesuita alla corte dei Ming*. Milano: Mondadori 2005.
 169. Lach 1965: 751-815 geeft een uitgebreide samenvatting van wat González de Mendoza aan informatie biedt over het China van de Ming-dynastie op de gebieden van: A. Political entity, organization, and administration; B. Economic resources and crafts; C. Customs, social practices, and learning; D. Military weakness, trade, and the tribute system; E. Criticism and evaluation.
 170. Over Pomp zie J.W. IJzerman, *Dirck Gerritsz Pomp, alias Dirck Gerritsz China. De eerste Nederlander die China en Japan bezocht, 1544-1604*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1915.
 171. Zie Arie Pos, "'So weetmen wat te vertellen als men oudt is". Over het ontstaan en de inhoud van het *Itinerario*.' In R. van Gelder, J. Parmentier & Vibeke Roeper (red.): *Souffrir pour parvenir. De wereld van Jan Huygen van Linschoten*. Haarlem: Arcadia 1998, pp. 135-151.
 172. Zie Linschotens *Reys-gheschrift van de navigatien der Portugaloyers in Orienten* (1595), waarin de hoofdstukken 36 en 41 de reizen beschrijft die Pomp respectievelijk in 1585 en 1586 maakte

- van Macau naar Nagasaki en terug van Nagasaki naar Macau. Het boek bevat onder meer ook informatie over de stromingen op weg van Malakka naar China (44), de getijden in Malakka (45) en Macau (46), de weersgesteldheid in de Chinese zee (48-49) en het routier van de eerste reis van Alonso Sánchez van Acapulco naar Manilla in 1582 (52) en van Manilla naar Macau in 1584 (53). Zie hierover ook Arie Pos, 'Dirck Gerritsz Pomp e Jan Huygen van Linschoten, amigos-aventureiros na Índia portuguesa e pioneiros da expansão marítima holandesa'. In *Revista Portuguesa de História do Livro*, Ano III (1999), nr. 5, pp. 57-92. De eerste informatie die Pomp en Linschoten leverden over Azië en China verscheen in *Thresoor der Zeevaart* (1592) van Lucas Jansz. Waghenaeer.
173. Voor de illustraties en bijschriften en een interpretatie ervan zie Van den Boogaart 2000: 17-18 en 48-53.
 174. Zie *Itinerario, voyage ofte schipvaart van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592*. Ed. H. Kern. 2de dr., herzien door H. Terpstra. Eerste stuk. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1955, pp. XXXVII-XLII.
 175. Voor een moderne uitgave van verslagen van de drie reizen zie Vibeke Roeper en Diederick Wildeman (red.), *Om de Noord. De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer*. Nijmegen: SUN 1996.
 176. Over de eerste reizen en de oprichting van de VOC zie Femme S. Gaastra, *The Dutch East India Company. Expansion and Decline*. Zutphen: Walburg Pers 2003.
 177. Zie Arie Pos, 'A Stranger's Testimony: Some of Jan Huygen van Linschoten's Views on and from Goa Compared with Portuguese Sources'. In Ernst van Veen & Leonard Blussé (eds.), *Rivalry and Conflict. European Traders and Asian Trading Networks in the 16th and 17th Centuries*. Leiden: CNWS Publications 2005, pp. 100-103.
 178. Lodewijksz 1970: 76.
 179. Het boek verscheen vrijwel gelijktijdig eveneens in het Latijn en het Frans.
 180. Gaastra 2003: 16.
 181. Zie Gaastra 2003: 19.
 182. Blussé 1989: 32.
 183. Voor een overzicht van de vijandelijkheden tussen Portugezen en Hollanders zie L. Blussé & G. Winius, 'The Origin and Rhythm of Dutch Agression against the Estado da India (1601-1661)', in T.R. de Sousa (red.), *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*. New Delhi 1985, pp. 73-83, en J. Parmentier, K. Davids, J. Everaert (red.): *Peper, Plancius en Porselein. De reis van het schip Swarte Leeuw naar Atjeh en Bantam, 1601-1603*. Zutphen: Walburg Pers 2003, pp. 48-75.
 184. Zie L. Blussé, 'Brief Encounter at Macao', in *Modern Asian Studies* 22-3 (1988), 647-664.
 185. Voor de tekst zie P.A. Tiele, 'Documenten voor de geschiedenis der Nederlanders in het Oosten', in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*. Vol. 6 (1883), pp. 228-242.
 186. Blussé 1989: 34-35.
 187. Zie Blussé 1988.
 188. Blussé 1989: 35.
 189. Zie *Revista de Cultura* 12, 2004, 68-70.
 190. Impo, de Chinese loods die Van Warwijck in 1604 naar de Pescadores-eilanden leidde, bezocht enkele jaren later Middelburg en liet zich daar dopen. Hij schijnt de eerste Chinees te zijn geweest die Nederland bezocht (Blussé 1989: 86).
 191. *Revista de Cultura* 12, 2004, 71-75.
 192. *Revista de Cultura* 12, 2004, 77-80.
 193. Geciteerd naar W.P. Groeneveldt, *De Nederlanders in China. De eerste bemoeiingen om den handel in China en de vestiging in de Pescadores, 1601-1624*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1898, pp. 34-35.

194. Blussé 1989: 39.
195. Zie Document 2, gedateerd 16 november 1621, in Cheng Shaogang, *De VOC en Formosa 1624-1662. Een vergeten geschiedenis*. Deel II: Bijlage. Proefschrift Leiden 2000, p. 9.
196. Cheng Shaogang 2000: 14.
197. Zie document 4 van 26 maart 1622 in Cheng Shaogang 2000: 12.
198. Over Johann Adam Schall von Bell zie <http://www.newadvent.org/cathen/13520a.htm>. Volgens andere bronnen was Bells naaste medewerker Giacomo Rho (1593-1638) de man die het gelukkige schot afvuurde.
199. Het historische gegeven van de Hollandse aanval op Macau vormt de achtergrond van een sleutelscène in Slauerhoffs roman *Het verboden rijk* (1932). Zie Arie Pos, 'De macht van het historisch noodlot in *Het verboden rijk*'. In Anne van Raemdonck e.a. (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde*. Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije, 6-7 april 1998. Barcelona: Universitat de Barcelona 2000, pp. 59-73.
200. Voor twee Portugese verslagen zie *Revista de Cultura. International Edition*, nr. 12 (oktober 2004), pp. 89-97. Het nummer bevat ook het verslag van Elie Ripon, een Zwitser in dienst van de VOC die deelnam aan de Hollandse aanval (ib., pp. 105-110). Voor gegevens over de vloot van Reyersens, de voorbereiding en het verloop van de aanval en Reyersens rapportage over de mislukking aan Coen zie Groeneveldt 1898: 58-90.
201. Zie Willem Ysbrantsz Bontekoe, *Journael ofte gedenckwaerdighe beschrijvinghe. De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost, 1618-1625*. Ingeleid en van commentaar voorzien door V.D. Roeper. Amsterdam: Terra Incognita 1996, p.84.
202. Tot 1800 verschenen er ruim 70 drukken. Zie Garrelt Verhoeven en Piet Verkruijsse, *Jovrnael ofte Gedenckwaerdighe beschrijvinghe van de Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn. Descriptieve bibliografie*. Zutphen: Walburg Pers 1996. Het boek biedt een uitgebreide bibliografische beschrijving van de zeer talrijke herdrukken en bewerkingen.
203. Zie over de belangstelling voor boeken over reizen, rampen en exotica Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker 2008, pp. 635-640.
204. Blussé 1989: 44.
205. Blussé 1989: 43-45.
206. Over de Pescadores-episode bestaat een verslag van de ziekentrooster Segher van Rechteren: *Journael, ghehouden door Segher van Rechteren op zyne voyage naer Oost-Indien* (Zwolle, 1632).
207. Francis Drake (1540-1596) maakte van november 1577 tot november 1580 met een vloot van vijf schepen een reis om de wereld, waarop hij verschillende eilanden van de Molukken aandeed en ook Java bezocht. Zie het verslag van zijn reis in Richard Hakluyt, *Voyages and Discoveries. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*. Edited, abridged and introduced by Jack Beeching. Harmondsworth: Penguin 1972, pp. 171-188. Martin Frobisher (1535-1594) ondernam in 1577 en 1578 op last van de Company of Cathay ontdekkingsreizen op zoek naar Cathay langs de noordwestelijke route via Groenland, maar kwam evenals later de Hollanders die oostwaarts gingen vast te zitten in het poolijs en zag zich op zijn tweede reis in september 1578 gedwongen terug te keren, hoewel hij tegen enkele manschappen snoefde 'that if it had not been for the charge and care he had of the fleet he both would and could have gone through to the South Sea, and dissolved the large doubt of the passage which we seek to find to the rich country of Cathay.' (Hakluyt 1972: 202)
208. Hakluyt 1972: 208-209.
209. Voor zijn reisbeschrijving zie Hakluyt 1972: 252-269.
210. Zie Dawson 1967: 30-33.
211. Peter Mundy, *The Travels of Peter Mundy. Vol. III, Part 1: Travels in England, Western India, Achin, Macao, and the Canton River, 1634-1637*. Ed. R.C. Temple. London: Hakluyt Society

- 1919.
212. Geciteerd naar Dawson 1967: 32.
213. Blussé 1989: 47-59.
214. 214. De Mantsjoes kwamen uit Zuid-Mantsjoerije en organiseerden zich tegen de Ming-dynastie met de Oost-Mongolen die Tataren werden genoemd. De naam werd in Europa verbasterd tot Tartaren. Zie noot 23.
215. Blussé 1989: 76.
216. Amsterdam: Gillis Jansz Valckenier, 1660. Lach & Van Kley (1993: 1663-1668) maken bij de behandeling van Martini's boek melding van verschillende Nederlandse uitgaven waarvan alleen de titels en de illustraties anders zijn en beide verwoesting en wreedheid dik aanzetten. Een sprekende titel luidt: *Het verwoest Sina, door den wreden Tartar: vervattende de schrickelijke landt-verdervende oorlogh by de Tartar in't rijck van Sina aangevangen* (Amsterdam 1660). De sterke nadruk op de barbaarsheid van de Tartaren lijkt een herleving van het wrede imago dat de 'Mongolenhorden' in de dertiende eeuw in Europa hadden opgebouwd.
217. Hoewel Coxinga in zijn tijd verre van populair was bij de lokale en nationale Chinese machthebbers, wordt hij tegenwoordig als een anti-kolonialistische held vereerd. Op het eiland Gulangyu (Slauerhoffs 'Lente-eiland') kijkt een kolossaal standbeeld van hem over zee uit naar Amoy (Xiamen).
218. Over Nieuwhof en het VOC-gezantschap zie Cameron 1970: 221-235 en Blussé & Falkenburg 1987: 14-29.
219. Zie Blussé & Falkenburg 1987: 51-55.
220. Blussé & Falkenburg 1987: 55. De Nederlanders waren in een andere situatie dan de Portugezen omdat hun gezantschap geen land en koning vertegenwoordigde maar een initiatief was van de VOC.
221. Blussé & Falkenburg 1987: 52.
222. Blussé & Falkenburg 1987: 43.
223. De 'Naukeurige Beschrijving' waarvan de titel spreekt was grotendeels een samenvattende bewerking van het boek van Martini.
224. Zie Blussé & Falkenburg 1987: 61-91, waarin de gedrukte gravures met de geaquarelleerde tekeningen uit de manuscriptversie van Nieuwhofs relaas worden vergeleken.
225. Blussé 1989: 78. In zijn *Entwurf einer historischen Architektur* (1721), het eerste boek in Europa dat de Chinese architectuur besprak, baseerde de auteur Fischer von Erlach zijn illustraties grotendeels op de platen uit Nieuwhofs boek (Honour 1973: 21).
226. Nog in hetzelfde jaar verscheen een tweede uitgave van het werk bij Joannes Janssonius à Waesberge en Elizaëus Weyerstraet, Amsterdam. Dezelfde uitgever publiceerde het jaar daarop een Nederlandse vertaling van de hand van J.H. Glazemaker als *Tooneel van China, door veel, zo geestelijke als werreltlijke, gheheugtheeken, verscheide vertooningen van de natuur en kunst, en blijken van veel andere gedenkwaardige dinghen, geopent en verheerlykt*. 'Met een groot getal van kunstige kopere platen verciert.' Van Glazemaker was in 1652 een vertaling – uit het Frans – van de *Peregrinação* van Fernão Mendes Pinto verschenen: *De wonderlyke reizen van Fernando Mendez Pinto*. Amsterdam: Jan Hendriksz & Jan Rieuwertsz. Ook toen al met 'cierelyke kopere platen verciert,' maar, anders dan in de boeken van Nieuwhof en Kircher, fantasie-illustraties. De in deze periode exorbitant toenemende productie van kostbaar geïllustreerde werken, waaronder vele over China, verdient nader onderzoek.
227. Blussé 1989: 83.
228. Zie Lach & Van Kley 1993: 1668-1687 voor verdere zeventiende-eeuwse in Europa gepubliceerde werken over China na de machtsovername door de Mantsjoes.
229. Zie Huc 1962: 10 en Leys 1988: 53-95.
230. Voor een boeiende studie over het modulaire productieproces van exportporselein aan de hand van de lading van het in 1752 gezonken VOC-schip *Geldermalsen*, waaruit in 1985 150.000 stukken werden geborgen, zie Lothar Ledderose, *Ten Thousand Things. Module and Mass Production in Chinese Art*. Princeton NJ: Princeton University Press 2000, pp. 90-97.

231. Zie voor de boekenproductie over China in de eerste helft van de zeventiende eeuw Lach & Van Kley 1993: 1564-1571 en idem 1571-1661 voor een beschrijving van de toenmalige Europese kennis over China.
232. De tekst is raadpleegbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/VondelZungchin1667.html> en www.dbnl.org. Op de laatste site is ook de belangrijkste studie erover te vinden: W.A.P. Smit, *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grondmotief en structuur. Deel III: Koning David-spelen – Noah*. Zwolle: Tjeenk Willink 1962, pp. 449-506.
233. Vondel 1937: 325-326.
234. Vondel 1937: 327-328.
235. Zie over de bronnen Smit 1962: 455-460.
236. Zie Vondel 1937: 331, noot bij 'Adam Schall'
237. Zie ook Smit 1962: 461-463.
238. Aan deze rituele marteldood, genaamd *lingchi*, ook wel 'de dood door duizend sneden' of 'slow slicing' genoemd, lijkt Vondel te refereren als hij in de opdracht van het stuk beschrijft dat het lijk van Zungchin 'op het velt voor d'oogen van zijnen triomfeerende vyant, aen riemen en dunne snipperlingen gesneden lagh' (Vondel 1937: 326). De noot bij de passage luidt: 'Vondel heeft deze geheel onjuiste mening uit sommige verhalen uit zijn tijd, waarin vermeld wordt dat Lykungzus het lijk in 'riemen' liet kappen. Schall zelf verhaalt in zijn *Historia*, dat de Mantsjoe's eerst een maand later het lijk van de keizer hebben gevonden, die zich zelf had verhangen (zie vs. 1524-1525); zij hebben het lijk met alle eer in het graf van de Mingvorsten bijgezet.'
239. Over het Chinese proces tegen Schall zie <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>, trefwoord 'Johann Adam Schall von Bell'. Spaanse dominicanen waren sinds 1631 actief in Fujian; in 1633 richtten Spaanse franciscanen ook een missie van hun orde op in China.
240. In de jaren van gedwongen ballingschap discussieerden de missionarissen uitgebreid over de Ritenstrijd en kwamen ze in 1668 tot de opmerkelijke conclusie dat ze allemaal voorstanders van de 'Ricci-methode' van vergaande accommodatie waren en de Confuciaanse riten accepteerden. Ze stelden een verhandeling van tweeënveertig artikelen op om hun standpunt te verdedigen en verzonden die aan de superieuren van hun ordes. De superieur van de dominicanen in Kanton, de Spanjaard Domingo Fernandez Navarrete, keerde echter niet terug naar Peking maar vertrok in 1669 naar Europa, waar hij een felle campagne tegen de jezuïetenmissie in China begon. Hij slaagde er echter niet in de Ritenkwestie opnieuw op de pauselijke agenda te krijgen. Dat gebeurde wel in 1697 onder paus Innocentius XII (r. 1691-1700) en sindsdien werd diverse malen geprobeerd de missionarissen in China officieel stelling te laten nemen tegen de Chinese riten, wat tot conflicten en uitzettingen leidde toen keizer Kangxi in 1705 verordende dat het Evangelie alleen gepredikt mocht worden door missionarissen die een diploma (*piao*) ondertekenden waarin ze beloofden niet tegen de nationale riten in te gaan. De jezuïeten en de meeste franciscanen schikten zich naar de Chinese eis in afwachting van een definitief pauselijk besluit, dat echter lang uitbleef omdat achtereenvolgende pausen nieuwe onderzoeken naar de kwestie lieten instellen. Pas in 1742 besliste paus Benedictus XIV (r. 1740-1758) de zaak met de bul *Ex quo singulari*, die een eind aan alle meegaandheid met elke vorm van bijgeloof maakte. Daarmee kwam een eind aan de slepende katholieke controverse. Zie <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>, trefwoord 'Matteo Ricci', en http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_Rites_controversy. Voor de Chinese zijde van de Ritenstrijd zie E. Zürcher, 'Keizer Kangxi en de ritenstrijd: het Chinese dossier.' In *De Gids* 159 (1996), nr. 6, pp. 509-522. Maar de jezuïeten bleven gehaat en paus Clemens XIV (r. 1769-1774) hief de orde in 1773 op, waarmee tevens een eind kwam aan een periode van hoogstaande intellectuele contacten tussen China en het westen en opnieuw een periode van christenvervolgingen in China begon. Over Clemens XIV en zijn strijd tegen de jezuïeten zie [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Pope_Clement_XIV](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Pope_Clement_XIV). Over de jezuïeten in China zie http://en.wikipedia.org/wiki/Jesuit_China_missions.
241. Vondel 1937: 389-390.

242. Smit 1962: 502-506 geeft een overzicht met commentaar van meningen over het stuk, dat in de meeste literatuurgeschiedenissen als mislukt wordt beschouwd, onder meer omdat Vondel te weinig van de religieuze opvattingen van de Chinezen wist om die met het christendom te confronteren, zodat de Chinese hoofdpersonages slechts als bijgelovige heidenen worden getekend.
243. De tekst is beschikbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Trazil.html>.
244. Li Zicheng, aanvankelijk de held in Antonides' werk. Diens naam werd echter veranderd in Trazil, terwijl Lykungzus de naam van een Chinese legeraanvoerder werd.
245. Chongshen, de laatste Ming-keizer, die in Antonides' versie door Trazil werd vermoord.
246. Shunzhi, de eerste Mantsjoe-keizer.
247. Geciteerd naar Gerrit Komrij: *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker 1986, p. 197.
248. Zie Porteman & Smits-Veldt 2008: 762.
249. Idema 1987: 11.
250. Een interessante vergelijking van *The Conquest of China*, *Zungchin*, *Trazil* en werken van Chinese romanciers en dramaturgen over de val van Peking presenteerde W.L. Idema in zijn in 1987 in Peking gehouden lezing 'In the Shadow of *Peach Blossom Fan*: Peking in 1644 on Stage in East and West' (onpubliceerd).
251. Honour 1973: 77-78.
252. Zie voor een verwante gedachte Blussé 1989: 82.
253. Idema 1989: 22.
254. De verdrijving van de Nederlanders leverde Joannes Nomsz (1738-1803) de stof voor zijn treurspel *Anthonius Hambroek, of de belegering van Formosa* (1775). Hambroek was een predikant die met zijn vrouw en kinderen door Coxinga werd gegijzeld. Hij werd naar fort Zelandia gestuurd om dat tot overgave te bewegen. Als hem dat niet lukte zou hij worden onthoofd. Hambroek adviseerde zijn vriend de bevelhebber van het fort echter zich met man en macht te verdedigen en werd 'onthalsd' toen hij de boodschap bracht dat het fort zich niet zou overgeven. De tekst van het treurspel is raadpleegbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/NomszHambroek1775.html>. Zie over het stuk Bettine Noak, "De stormen van natuur en vriendschap tegenstaan!" J. Nomsz, *Anthonius Hambroek, of de Belegering van Formosa. Treurspel. (1775)*, op 21 augustus 2001 gepubliceerd op <http://www.neerlandistiek.nl/01.09/index.html>.
255. Cramer 1670: 116.
256. Cramer 1670: 33-34.
257. Cramer 1670: 121.
258. Zie Wilt Idema, 'Confucius Batavus: het eerste Nederlandse dichtstuk naar het Chinees'. In *Literatuur* 16, nr. 2 (februari 1999), pp. 85-89.
259. Blussé 1989: 84. Het is heel goed mogelijk dat het ging om een afschrift van Ricci's *Tetrabilion* of om kopij voor de Confucius-editie *Confucius Sinarum philosophus* (Parijs, 1687), waaraan Couplet als vertaler en tekstbezorger meewerkte. Over Couplet zie verder Libbrecht 2004: 56-57.
260. Geciteerd naar Idema 1999: 87.
261. Geciteerd naar Idema 1999: 87.
262. Idema 1999: 86.
263. Zie over Van Hoorn en Confucius ook Peter Rietbergen, *Europa's India*, pp. 110-115.
264. Over Scaliger, Golius en Vossius zie J.J.L. Duyvendak, 'China in de Nederlandsche letterkunde', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden 1937-1938*. Leiden 1938, pp. 3-14 en Idema 1997.
265. Honour 1973: 53.
266. Honour 1973: 116-117.
267. Jarry 1981: 76-88.

268. Jarry 1981: 94-109.
269. Over Delfts aardewerk zie Jan Daniël van Dam, *Delftse Porcelayne. Delfts aardewerk 1620-1850*. Zwolle en Amsterdam: Waanders en Rijksmuseum 2004.
270. Over de Chinese invloed op architectuur en tuinaanleg zie Patrick Conner, *Oriental Architecture in the West*. London: Thames & Hudson 1979.
271. Blussé 1989: 102.
272. Honour 1973: 88-97.
273. Blussé 1989: 95.
274. Voor het Franse chinoiserie-toneel zie Honour 1973: 61-63.
275. Zie Honour 1973: 117-120. Pietro Chiari schreef twee succesvolle komedies, *La schiava cinese* (1752) en *Le sorelle cinesi* (1753), die tot opera werden bewerkt. Gasparini produceerde al in 1707 de opera *Taican, Re della Cina*. In 1761 werd in Venetië voor het eerst *Turandot* van Carlo Gozzi opgevoerd. Verder schreven Lorenzi en Bianchi chinoiserie-opera's, respectievelijk *L'Idolo Cinese* (1774) en *Il Cinesi in Italia* (1776). Het exotisme zou een constante factor in de operaproductie blijven, al voerde tot het begin van de negentiende eeuw een Turkse setting de boventoon.
276. Jacob Toussaint Neyts Cary: *De Chineesen*. 's-Gravenhage: C. le Febure, [z.j., ongeveer 1768]. Deze en andere gegevens over achttiende-eeuws Nederlands toneel werden ontleend aan Ceneton (Census Nederlands Toneel), een database over Nederlandstalige (ook vertaalde) toneelstukken tot 1803, online raadpleegbaar op <http://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/>.
277. Metastasio verwerkte hetzelfde plot tot het libretto *L'eroe cinese*, waarbij Bonno muziek schreef. De opera werd in 1752 voor het eerst opgevoerd aan het Weense hof en was een jaar later in Venetië te zien. Eveneens in 1752 schreef Gluck muziek bij een ballet, getiteld *L'orfana della Cina*. In het volgende jaar voorzag Johann Adolf Hasse Metastasio's libretto van nieuwe muziek.
278. [Nicolaas Willem op den Hooff], *De vorstelyke wees, of het veröverd China*. Amsterdam: Izaak Duim, 1765, en Joannes Nomsz: *Het weeskind van China*. Amsterdam: Jan Helders, 1782.
279. Idema 1985: 26.
280. De Engelse vertaling van de hand van Percy Thomas verscheen als *Hao Kiou Chooan, or Pleasing History*. London: R. and J. Dodsley 1761.
281. Zie H.H. Zwager, *Nederland en de Verlichting*. 2de druk. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck: 1980 (1972¹), pp. 40-54.
282. Over de broers Van Haren zie J. van Vloten, *Leven en Werken van Willem en Onno Zwier van Haren, Friesche edellui* (Deventer 1874) en www.dbnl.org.
283. Over de Chinezenmoord zie Nico Dros, *Het angstzweet der kolonialen. Java en de Nederlanders 1600-2000*. Amsterdam: Van Oorschot 2003, pp. 23-44. Een dossier over de Chinezenmoord met eigentijdse bronnen waaronder het gedicht van Willem van Haren is te vinden op de site www.nederlandinbeweging.nl/nib2/ (zoekterm: Chinezenmoord).
284. Zie over leven en werk van Onno Zwier van Haren en over de historische achtergrond van het treurspel: *Agon, sulthan van Bantam. Treurspel in vijf bedrijven*. Ingeleid en geannoteerd door G.C. de Waard. Zwolle: Tjeenk Willink 1968, pp. 9-53.
285. Zie over de factorijen en de handel in Kanton: Leonard Blussé, *Visible Cities. Canton, Nagasaki, and Batavia and the Coming of the Americans*. Cambridge/London: Harvard University Press 2008, pp. 50-53. Over het leven van factorijdienaren in Kanton in de tweede helft van de achttiende eeuw zie Blussé 1989: 104-106.
286. Jan Huygen van Linschoten beschreef in zijn *Itinerario* (1596) als eerste Nederlander het drinken van thee, echter niet in China maar in Japan. Hij karakteriseert de drank als 'heet water, dat toebereyd is met een seecker pulver van een cruijt ghenaeft chaa' (Linschoten 1955: 117). De naam 'chá' nam hij over uit het Portugees, dat evenals het Grieks en het Russisch deze naam, ontleend aan de uitspraak in de provincie Guangdong waar de Portugezen hun thee kochten, is blijven gebruiken. De rest van Europa nam de naam 'thee' over, ontleend aan de uitspraak van

- Fujian, de provincie waar de schepen vandaan kwamen waarmee de Hollanders handel dreven. Zie Arie Pos, 'Jan Huygen van Linschoten als taalpionier'. In *Onze Taal* 66, nr. 9 (september 1997), pp. 219-221.
287. Blussé 1989: 99.
288. Blussé 1989: 100.
289. Illustratie ontleend aan en tekst geciteerd naar Gerrit Komrij: *De Nederlandse poëzie van de zeventiende en achttiende eeuw in duizend en enige gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker 1986, pp. 983-985.
290. Honour 1973: 22.
291. Honour 1973: 21.
292. Probleem was echter dat het (neo)confucianisme geen persoonlijke God bezat en de Hemel als een immanent, goddelijk principe beschouwde. Zie hierover Libbrecht 2004: 41-46.
293. Dawson 1973: 23.
294. Over Verbiest zie http://en.wikipedia.org/wiki/Ferdinand_Verbiest en Cameron 1970: 237-262.
295. Zie <http://www.newadvent.org/cathen/13034a.htm>, trefwoord 'Matteo Ricci', en http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_Rites_controversy. Voor de Chinese zijde van de Ritenstrijd zie E. Zürchner, 'Keizer Kangxi en de ritenstrijd: het Chinese dossier.' In *De Gids* 159 (1996), nr. 6, pp. 509-522.
296. Sinds Ricci waren 450 jezuïeten in China werkzaam geweest (Libbrecht 2004: 72). Over Clemens XIV en zijn strijd tegen de jezuïeten zie [http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Pope_Clement_XIV](http://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Pope_Clement_XIV). Over de jezuïeten in China zie http://en.wikipedia.org/wiki/Jesuit_China_missions. Over Vlaamse jezuïeten in China zie Libbrecht 2004: 51-61.
297. Voor citaten zie Dawson 1967: 188-191.
298. Honour 1973: 23.
299. Honour 1973: 23-24.
300. Zie Hsia 1985: 47.
301. Over Couplet en Rougemont zie Libbrecht 2004: 56-57 en 59.
302. De Engelse vertaling (London 1691) was getiteld *The Morals of Confucius, a Chinese Philosopher, who flourished above Five Hundred years before the coming of Christ. Being one of the choicest Pieces of Learning remaining of that Nation*. Het was een selectie uit de Franse vertaling van J. de la Brune, getiteld *La Morale de Confucius* (Amsterdam 1688), die zich op zijn beurt baseerde op de Latijnse vertaling van drie van de klassieke Vier Boeken: de *Daxue* (Grote Leer), *Zhongyong* (Het Centrale Midden) en *Lunyu* (Uitgelezen Uitspraken) door de jezuïeten Prospero Intorcetta, Philippe Couplet, Wolfgang Hertdrich en François de Rougemont.
303. Als zodanig werd hij behandeld in de *Encyclopédie* (1751-1772) van Diderot en D'Alambert. Het lemma is raadpleegbaar op <http://homepage.mac.com/kaserpierre/blogwavestudio/LH20050401214658/HA20050506124650/index.html>.
304. Over het neoconfucianisme, de benadering ervan door de jezuïeten en de eerste receptie van het christendom in China zie Libbrecht 2004: 35-46.
305. De dialoog werd als zevende dialoog opgenomen in Fénelons *Dialogues des morts: composés pour l'éducation d'un prince* (1692). De tekst is raadpleegbaar op <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k883053.item>.
306. Honour 1973: 25-26.
307. *The Spectator* III: 63. De tekst verwijst naar Father Le Conte in *Present State of China*. Part 2. Letter to the Cardinal d'Estrees, de Engelse vertaling van *Nouveaux mémoires sur l'état présent de la Chine* (1696) van de Franse jezuïet Louis Le Comte.
308. Honour 1973: 194.
309. Jan Bruggeman, 'Literaire chinoiserie in het werk van Jacob Campo Weyerman'. In *Mededelingen*

- van de Stichting Jacob Campo Weyerman 21 (1998), nr. 1, pp. 25-30.
310. Bruggeman 1998: 26.
 311. *Den ontleeder der gebreeken* jrg. 1, nr. 24, 186-188. Tekst digitaal beschikbaar op www.dbnl.org.
 312. Bruggeman 1998: 28.
 313. *The Spectator in Four Volumes. Volume Four*. Edited by Gregory Smith. London: Dent/New York: Dutton 1973, pp. 217-220.
 314. *Ib.*, p. 478-479.
 315. *Den ontleeder der gebreeken*, jrg. 1, nr. 24, 188-191. Tekst digitaal beschikbaar op www.dbnl.org.
 316. *Den Amsterdamsche Hermes* van 20 oktober 1722 (deel 2, nr. 4, 25-30).
 317. Bruggeman 1998: 27.
 318. Hoewel de eerste protestantse zendingsactiviteiten al dateerden uit de periode van de Nederlandse aanwezigheid op Formosa (1624-1662; zie Blussé 1989: 50-54), kwam een grootschalige zending pas op gang vanaf 1807 (zie Cameron 1970: 316-320 en Libbrecht 2004: 73-79).
 319. Voor een uitgebreide studie over het gezantschap van Macartney zie Alain Peyrefitte, *L'empire immobile ou le choc des mondes. Récit historique*. Paris: Fayard 1989. Zie ook Cameron 1970: 294-316.
 320. Een verkorte Nederlandse versie verscheen als *Reize van het Gezantschap der Hollandsche Oostindische Compagnie, naar den Keizer van China, in den Jaare 1794 en 1795* (2 delen, 1804-1806). Recentelijk werd ook het journaal van Titsingh gepubliceerd: Frank Lequin, *Isaac Titsingh in China (1794-1796). Het onuitgegeven Journaal van zijn Ambassade naar Peking* (2005). Over Van Braam Houckgeest en het gezantschap zie Leonard Blussé in Edward R. Barnsley *The First VBH, a biography about the remarkable life of an eighteenth century Dutch citizen and naturalized American named Andreas Everardus van Braam Houckgeest*. Beach Haven, N.J. 1989. 2 Vols.
 321. Van Braam 1804: 205-207.
 322. Van Braam 1804: 164.
 323. Dat wordt bevestigd door het onderzoek naar 'oosterse vertellingen in achttiende-eeuws Nederland' in Dohmen 2000. Het corpus van driehonderd oosterse vertellingen dat ze bijeenbracht uit boeken en tijdschriften uit de periode 1700-1800 (voor begrenzing, herkomst en typering zie Dohmen 2000: 69-76) bevat slechts elf verhalen die in China spelen, over een Chinees gaan of waarin iets Chinees voorkomt (zie 'China' in Dohmen 2000: 298-299 en 'Chineesch', *ib.* 224). Vier ervan zijn varianten van hetzelfde verhaal, in het vijfde ('Aladdin') speelt China een onbetekenende rol en het zesde ('Takupi') is een atypische variant van een Arabisch verhaal. Resteren vijf verhalen, waarvan in vier de figuur van de Chinese keizer en zijn wijsheid centraal staan en de laatste ('Chineesch', zie *ib.* 224) een vertaald verhaal van Voltaire is over een Chinees in een Hollandse boekwinkel. Haar verklaring voor deze armoede – 'Een mogelijke verklaring voor het relatief weinig voorkomen van China in mijn corpus is dat het gebied na de zeventiende eeuw als missie- en handelsterrein in belang afnam. Ook zullen de achttiende-eeuwers vermoedelijk minder voorbeelden van Chinese dan bijvoorbeeld Arabische verhalen ter beschikking gehad hebben.' (Dohmen 2000: 52) – lijkt na het in dit hoofdstuk behandelde weinig bevredigend. In de eerste plaats valt op dat Weyerman vrijwel afwezig is. Verder lijkt de veronderstelling dat er minder voorbeelden aanwezig waren zeer dubieus, gezien de Franse, Engelse en Duitse productie aan vertalingen en sinofilosofische en sinofilofobe publicaties. Er moet iets anders aan de hand zijn geweest. Plausibeler lijkt me Dohmens veronderstelling dat anti-papisme en Hollandse jezuïetenhaat deelname aan de internationale China-rage in de weg stonden (Dohmen 2000: 54) – maar dan is Weyerman een opzichtige uitzondering op de regel – en/of het feit dat veel van de China-literatuur – voor én tegen – in Nederland werd gedrukt en tot een zekere verzadiging bij de lezende en schrijvende elite leidde.
 324. Honour 1973: 225.
 325. Andersens verhaal doet denken aan een jiddisch volksverhaal dat door Isaac Bashevis Singer (1904-1991) werd bewerkt tot het kinderverhaal *The Topsy-Turvy Emperor of China* (1971),

- waarin de foeilelijke nieuw aangetreden keizer Cho Cho Shang decreteert dat alles wat goed en mooi heette voortaan slecht en lelijk moet worden genoemd. Deze wet wordt op alles in het rijk toegepast, zodat er een omgekeerde wereld ontstaat die al spoedig onleefbaar wordt. Zijn mooie zoon Ling Ling wordt echter in het geheim opgevoed in de oude waarden door een bejaarde mandarijn die zijn mooie dochter voor hem heeft bestemd. Ling Ling trouwt, volgt zijn vader op en herstelt de oude orde weer, maar generaties later komt er weer een keizer die alles in zijn tegendeel omzet. Het feit dat het boek in de nadagen van de Culturele Revolutie verscheen lijkt een interessante ideologische lezing te rechtvaardigen, waarin allerlei elementen uit het verhaal de uitwassen van die beweging bekritisieren (zoals de verwoesting van kunstschaten en tempels, de afbraak van het onderwijs, de breuk met de leer van Confucius, etc.) Tegelijkertijd verwijst het naar door westerlingen als wantoestanden in het oude China beschouwde zaken als voetbinden en de tirannie en wreedheid van de keizer.
326. Coleridge 1982: 167.
 327. De Quincey 1926: 259-260.
 328. De Engelse vertaling van de hand van Percy Thomas verscheen als *Hao Kiou Chooan, or Pleasing History*. London: R. and J. Dodsley 1761.
 329. Gegevens ontleend aan Zhang Yushu, 'Goethe und die chinesische Klassik', raadpleegbaar op <http://www.info.sophia.ac.jp/g-areas/DE-GoetheSymZhang.htm>.
 330. Goethe 1981: 311-312.
 331. Zie Dawson 1967: 202-203 en Dawson 1973: 25-28.
 332. Waaronder het anonieme *Gedachten over den Chinahandel en den Theehandel: strekkende ten betoge, dat alle belangen zich vereenigen tot de oprigting van eene societeit* (Rotterdam: Arbon en Krap 1824) en Pieter de Haans *De invoer van thee: ter overweging voorgesteld* (Leiden: C.C. van der Hoek 1827).
 333. De vertaling van het reisverslag van de Nederlandse gezant Van Braam Houckgeest. *Reizen in China* (3 delen, 1807-1810), een vertaling van *Travels in China* (1804), het verslag dat John Barrow maakte van de gezantschapsreis van Macartney. *Reis naar China* (1826) van de Russische gezant George Timkowski. *The Chinese* (1836) van J.F. Davis verscheen in vertaling als *China en de Chineezers* (1841). In 1810 was verder een vertaling verschenen van Oliver Goldsmiths *Citizen of the World*, getiteld *Chinees-wereldburger*.
 334. Van der Velde 1825: 49-50.
 335. Van der Velde 1825: 63.
 336. Honour 1973: 204-205.
 337. Zie de studies van De Hond (2008) en Rietbergen (2007).
 338. De oorspronkelijke Italiaanse uitgave, *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica*, verscheen in 1930, de eerste Engelse uitgave in 1933. Een Nederlandse uitgave, vertaald uit het Italiaans door Anton Haakman, verscheen als *Lust, dood en duivel in de literatuur van de Romantiek*. Amsterdam: Agon 1990.
 339. Gautier 1981: 191
 340. Onder meer in 'Parfum exotique', 'La chevelure', 'Le flacon', 'L'invitation au voyage', 'Moesta et errabunda' en 'La mort VII'.
 341. Baudelaire 1972: 73-74.
 342. Zie over Gautier en zijn kring en *Le livre de jade*: Pauline Yu, "'Your Alabaster in This Porcelain": Judith Gautier's *Le livre de jade*' in *PMLA* 122, nr 2 (March 2007): 464-482.
 343. Toen hij al in de ceremoniële ontvangsthuis van het Zomerpaleis was, waar alleen de keizer nog ontbrak, weigerde Amherst botweg de kou-tou te maken. Zijn Chinese begeleider liet de keizer weten dat de Engelse gezant door buikkrampen was overvallen, waarop de keizer beval de overige leden van het gezelschap voor hem te leiden. Maar ook die hadden buikpijn en wensten niet te verschijnen. Daarop liet de keizer de Engelsen op staande voet uit Peking verwijderen. Zie Cameron 1970: 320-322.

344. Gegevens ontleend aan de studie over de opiumhandel die Karl Marx in september 1858 publiceerde in de *New York Tribune* (Marx/Engels 1973: 315-334).
345. Opmerkelijk is dat in het 'verdragsjaar' 1842 in Londen een zeer succesvolle 'Chinese Exhibition' plaatsvond op basis van de grote collectie Chinese gebruiks- en kunstvoorwerpen die de Amerikaan Nathan Dunn in Kanton had verzameld (Cameron 1970: 326-328). Er was sprake van een zekere China-rage in Engeland. In 1845 werd Madame Tussauds wassenbeeldencollectie in Londen uitgebreid met een Chinees: 'commissioner Lin' ofwel Lin Zexu (1785-1850), de hoge ambtenaar die in 1839 in Kanton de Engelse opiumhandel een zware slag had toegebracht. Na vergeefs te hebben geprobeerd de handel goedschiks te stoppen, ging hij tot harde actie over. In de westerse handelswijk bij Kanton nam hij 1,2 miljoen kilo opium in beslag die door 500 man in 22 dagen geheel werd vernietigd. Verder droeg hij het Portugese bestuur van Macau op de daar aanwezige Engelsen te deporteren naar het toen nog woeste eiland Hong Kong (dat bij het verdrag van 1842 aan Engeland werd toegewezen). Zijn optreden werd de aanleiding voor de eerste Opiumoorlog (1839-1842). In 1839 schreef hij eveneens een brief aan koningin Victoria, waarin hij haar vroeg een eind te maken aan de opiumhandel en de Britten winzucht en gebrek aan moreel besef verweet. De brief werd nooit aan de koningin overhandigd maar verscheen wel in *The Times*. Commissioner Lin werd een bekende figuur in Engeland en wordt in China nog altijd als een nationale held beschouwd. Zie Cameron 1970: 328 en http://en.wikipedia.org/wiki/Lin_Zexu.
346. Dawson 1973: 26-27.
347. Over Lord Elgin en zijn allesbehalve vreedzame missie (in 1860 bezette hij Peking met een Brits-Frans leger en liet hij het Zomerpaleis verwoesten en plunderen) zie Cameron 1970: 345-360.
348. Marx/Engels 1973: 329.
349. Over het begin van de Franse missieactiviteit in China zie Harry Knipschild, *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen op missie in China in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker 2008, pp. 25-52.
350. Paul Pelliot schreef een lovende inleiding bij de in 1928 herdrukte Engelse vertaling door William Hazlitt van het eerste werk, *Travels in Tartary, Thibet and China* (oorspronkelijk verschenen in 1851), en Simon Leys publiceerde een uitgebreid rehabiliterend artikel over het tweede werk, waarin hij het in Hucs tijd vigerende anti-Chinese westerse discours afzet tegen diens – ondanks Hucs vaak rabiaat sinofobe toon – buitengewoon exacte en empathische beschrijvingen van de Chinese dagelijkse realiteit, zeden en gewoonten (Leys 1988: 53-95).
351. *Tchao-chi-kou-eul, ou L'orphelin de la Chine, drame en prose et en vers, accompagné [...] de nouvelles et de poésies chinoises. Traduit du chinois*.
352. De populaire Chinese legende van deze 'woman warrior' werd onder meer verwerkt in het verhaal 'White tigers' uit de bundel *The woman warrior* (1980) van Maxine Hong Kingston en werd later tot een Disney-tekenfilm verwerkt (*Mulan*, 1998).
353. *De Gids* 1838 II :347.
354. Een Franse vertaling door Abel Rémusat van de roman *Yu jiao li* was in 1826 verschenen als *Iu-kiao-li ou les deux cousines* en verscheen in het Nederlands onder de titel *Iu-kiao-li of de Twee Nichten* (2 delen, 1829-1831). In 1843 verscheen een Engelse vertaling van *Cheng-te yu Chiang-nan* als *The Rambles of the Emperor Ching Tih in Kiang nan*. Deze roman verscheen in 1844 in het Nederlands als *De keizer Tching Tih en zijne hovelingen*. Over Nederlandse vertalingen van klassieke Chinese literatuur zie W. Idema, 'Dutch Translations of Classical Chinese Literature: Against a Tradition of Retranslation,' in Leo Tak-chung Chan (ed.), *One into Many: Translation and the Dissemination of Classical Chinese Literature*. Amsterdam/New York: Rodopi 2003, pp. 213-242.
355. Geel 1895: 55-56.
356. Gützlaff was in 1826 naar Batavia vertrokken, waar hij Chinees leerde. Daarna deed hij verkleed als visser zendingswerk in de Chinese kustgebieden. Hij liet in het Chinees vertaalde bijbelfragmenten drukken en deelde die uit aan een publiek van vissers, landarbeiders en opiumschiivers. Zie Goslinga 1941, Cameron 1970: 317-320 en Knipschild 2008: 30-31.

357. Goslinga 1941: 22-23.
358. Goslinga 1941: 31-32.
359. Een later populair geworden succesverhaal was dat van de bekering van de Chinese confucianistische wijsgeer Xi Liaozi (ca. 1836-1896) tot protestants predikant door de China Inland Mission in Shansi. Het leven en het evangelisatiewerk van 'Pastor Hsi' (Xi Shengmo) werden beschreven door Geraldine Howard Taylor in *Pastor Hsi, One of China's Scholars: The Culture and Conversion of a Confucianist* (1901) en *Pastor Hsi, One of China's Christians* (1903). De twee boeken werden door A. Lukkien in het Nederlands bewerkt tot het in protestantse kringen veel gelezen *Van slaaf tot overwinnaar* (1909).
360. Ten Kate: 122-123.
361. Over de opkomst en ontwikkeling van de Nederlandse sinologie zie W.L. Idema, 'Chinese Studies in the Netherlands' (bijgewerkt tot september 1997), raadpleegbaar op www.soas.ac.uk/eacs/dutesurv.doc.
362. G. Pauthier, *Confucius et Mencius: les quatre livres de philosophie morale et politique de la Chine*. Paris: Charpentier 1841.
363. Een opstand van arme boeren, werkeloze koelies en voormalige piraten uit het zuiden, die door de afloop van de Opiumoorlog in moeilijkheden waren geraakt. Ze stonden onder leiding van een dorpschoolmeester die door protestantse zendelingen in contact was gekomen met het christendom. In een visioen kreeg hij van God de opdracht het mensdom te verlossen en de demonen te verdelgen. Hij organiseerde zich met aanhangers in het 'Genootschap der Godaanbidders', dat zich met ongekende onverdraagzaamheid richtte tegen boeddhisme, taoïsme en confucianisme. Ze wisten de middenloop van de Yangzi te bezetten en namen zelfs Nanjing in. Hun radicale leer – prostitutie, opiumschiiven en dobbelen waren verboden, evenals het voetbinden – kreeg veel aanhang in de onderlaag van de bevolking. Het radicalisme werkte averechts op de bovenlaag. Gebrek aan een kader van geschoolde leiders leidde uiteindelijk tot de mislukking van de opstand. Jonathan Spence reconstrueerde de geschiedenis van de opstand in *God's Chinese Son. The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan* (1996).
364. Verne 1983: 58-59.
365. Verne 1983: 66.
366. Het boek van Verne lijkt de voorbeelden te hebben geleverd voor later beroemd geworden bijfiguren uit stripverhaal en film: het uit de Kuifje-albums van Hergé bekende detective-duo Jansen en Janssen lijkt geïnspireerd op de twee domme verzekeringsagenten Craig en Fry die bij Verne namens de Amerikaanse verzekeringsmaatschappij hun cliënt Kin-Fo in China in de gaten houden om te zorgen dat hij niet door een gefingeerde zelfmoord een fortuin opstrijkt. 'De agenten Craig en Fry, twee neven [...], vormden eigenlijk maar één persoon. Ze waren zo volledig identiek aan elkaar dat de één onveranderlijk de zinnen afmaakte die de ander begonnen was, en omgekeerd. [Ze hadden] dezelfde manier van doen. Vier handen, vier armen en vier benen aan twee synchrone lichamen. In één woord: een Siamese tweeling die een ervaren chirurg had kunnen scheiden.' (Verne 1983: 75). Kin-Fo's vriend en huisfilosoof, de ex-Taipingrebel Wang, vertoont gelijkenis met Cato Fong, de oorspronkelijk Chinese en later Japanse huisbediende die inspecteur Clouseau in de Pink Panther-films 'scherp' moet houden door hem op de meest onverwachte momenten moorddadig op het lijf te springen.
367. Zie Hsia 1990: 49-50.
368. Over door de Chinese immigratie gewekte anti-Chinese gevoelens in Amerika en Engeland zie Hans Werner, *De Chinese familie*. Baarn: Fontein 1995, pp. 78-83.
369. Over Chinatown-fiction zie Spence 1998: 122-144.
370. Op de Wereldtentoonstellingen in Londen (1862) en Parijs (1867) was Japan voor het eerst prominent aanwezig, wat een enorme indruk maakte op kunstenaars en intellectuelen. In 1867 werd ook een Wereldtentoonstelling gehouden in Tokio.
371. Zie het nawoord van Harry G.M. Prick bij Lodewijk van Deyssel, *Blank en geel*. Amsterdam: Bert

- Bakker 1979.
372. Alberdingk Thijm 1883: 11. Het gedicht is een bewerking in de stijl van de dominee-dichters van 'Jingnū. Het ingetogen meisje' uit de *Shijing* (zie Schotman: *Sji Tsjing*, 69).
373. Met zijn romans *Aziyadé* (1879), *Pêcheur d'Islande* (1886), *Fantôme d'Orient* (1892) en *Madame Chrysanthème* (1900).
374. Samain 1924: 151-152.
375. Over de Bokseropstand zie Cameron 1970: 371-399. Onder de vele publicaties over het wel en wee van zendelingen en missionarissen tijdens de opstand werd *A Thousand Miles of Miracle in China* (1904), 'A personal record of God's delivering power during those many weeks of "daily dying" under the heathen cruelties of the imperial Boxers of Shan-si' van Archibald E. Glover, zendeling van de China Inland Mission, een bestseller. Populair geworden en opmerkelijk vroeg gepubliceerde literaire bewerkingen van het gegeven waren *Les derniers jours de Pékin* (1901) van Pierre Loti en *Cigale en Chine* (1901), een kinderboek van Paul d'Ivoi dat in een Nederlandse bewerking verscheen als *Krekel bij de Bokseers in China* (1902). De Nederlandse sinoloog J.J.L. Duyvendak publiceerde in 1924 een vertaling van een geweldige vondst: het dagboek dat de Mantsjoe-prins Jing Shan in de Verboden Stad zou hebben bijgehouden tijdens de Bokseropstand (*The Diary of His Excellency Ching-shan*, in *Acta Orientalia*, 1924). Het was hem ter hand gesteld door een Engelse vriend, Sir Edmund Backhouse. Later ontdekte Duyvendak dat het dagboek een practical joke was en erkende hij zijn vergissing, die later breed uitgemeten werd in een biografie over Backhouse (*Hermit of Peking: the Hidden Life of Sir Edmund Backhouse*, 1977), geschreven door de Britse historicus Hugh Trevor-Roper, die zich in 1983 zelf ernstig vergaloppeerde door vervalste dagboeken van Adolf Hitler echt te verklaren. Reginald F. Johnston, huisleraar van prins Pu Yi, beschreef in *Twilight in the Forbidden City* (1934) zijn herinneringen aan het beleg van Peking en aan zijn jaren als leraar van Pu Yi. Het boek diende als bron voor Bertolucci's film *The last Emperor*. Peter Fleming schreef een simultaan-reconstructie van de gebeurtenissen in Peking, gezien vanuit Chinees en westers perspectief: *The Siege of Peking* (1959). De film *55 days at Peking* (1963) van Nicholas Ray geeft een beeld van de 55 dagen durende belegering van de westerse ambassades.
376. Over Kaatje Dierckx zie Knipschild 2008: 265-266, 294-295.
377. Over leven, werk en dood van Hamer zie Knipschild 2008.
378. *Lingchi*, ook wel 'de dood door duizend sneden' of 'slow slicing' genoemd, gold sinds de tweede helft van de negentiende eeuw in het westen als het toppunt van Chinese wreedheid en als een populair argument voor de Chinese barbaarsheid. De marteling werd in 1905 officieel verboden, maar tot in de jaren twintig nog enkele malen door westerlingen waargenomen en gefotografeerd. De eerste foto's ervan dateren uit 1860 en sindsdien werden foto's van Chinese martelingen, onthoofdingen en opgespietste of gekooide hoofden regelmatig opgenomen in boeken over China, volkenkundige tijdschriften en kranten. Er werden zelfs series prentbriefkaarten van gedrukt. Voor 1860 was *lingchi* al door diverse westerse auteurs beschreven, enerzijds met afschuw, anderzijds met een fascinatie voor het rituele en esthetische aspect ervan – het meest flagrant in *Le jardin des supplices* van Octave Mirbeau. Maar ook de dood die Joost van den Vondel in de opdracht van *Zungchin* beschrijft is een geval van *lingchi* en eerder schreven Portugese jezuïeten over deze rituele marteldood. Voor de Chinese achtergronden ervan zie en.wikipedia.org/wiki/Slow_slicing. Voor historische westerse foto's van *lingchi* en andere Chinese wredeheden en het gevarieerde gebruik van dat beeldmateriaal zie 'Chinese torture – Supplices chinois' op <http://turandot.ish-lyon.cnrs.fr/Essay.php?ID=3>.
379. In 1871 werden minstens achttien Chinezen door blanken en latino's gedood en opgehangen bij rassenonlusten in de Calle de los Negros (Negro Alley) van de kleine Chinatown van Los Angeles, waar toen 178 Chinezen woonden. Samuel Gompers (1850-1924), een in Londen geboren immigrant uit een joodse familie van Nederlandse herkomst, was een van de grondleggers van de Amerikaanse arbeidersbeweging, voorvechter van de anti-immigratiewet ("the superior whites

have to exclude the inferior Asiatics, by law, or if necessary, by force of arms.”) en publiceerde in 1901 *Some Reasons for Chinese Exclusion, Meat vs. Rice, American Manhood Against Asiatic Coolieism – Which Shall Survive?*, waarin Chinese arbeiders als een regelrechte bedreiging voor blanke arbeiders werden voorgesteld omdat ze ‘submissive’ zijn en derhalve geen looneisen stellen. Over Gompers zie http://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Gompers. Het is opmerkelijk dat in dezelfde sinofobe periode een lelijk kaal jongetje met flaporen, kraalogen, rare tanden en een domme glimlach, gehuld in een vies geel nachthemd, de held werd van de eerste krantenstrip: the Yellow Kid, vanaf mei 1895 tot oktober 1896 gepubliceerd in Joseph Pultizers *New York World* en vanaf oktober 1896 tot januari 1898 in *New York Journal* van Pultizers moordende concurrent William Randolph Hearst. Hoe on-Chinees de strip verder ook is – die speelt in de Newyorkse achterbuurtstraat Hogan’s Alley, het jochie heet Mickey Dugan, is Iers en droeg eerder een lichtblauw nachthemd –, vanaf het moment dat het jochie in zijn gele nachthemd beroemd wordt, heeft het onmiskenbaar veel weg van een karikaturale Chinees, en dat moet lezers van de twee elkaar op leven en dood beconcurrerende sensatiekranten die het gele gevaar breed pleegden uit te meten niet zijn ontgaan. Ook de tekenaar R.F. Outcault (1863-1928) was het zich bewust en speelde met die suggestie, getuige de strip van 6 september 1896, getiteld *Li Hung Chang Visits Hogan’s Alley* uit *New York World*. Li Hongzhang was toenmaals de gouverneur-generaal van de hoofdstedelijke provincie Chihli en fungeerde als hoogste diplomatieke geprekspartner voor de westerse mogendheden. Hij bezocht Amerika in 1896 om te onderhandelen over de situatie van Chinese immigranten in de VS. The Yellow Kid zegt in de cartoon: ‘Me & Li has made a big hit wit each oter. SAY! He tinks I’m a chinaman – don’t say a woid. I’m goin ter give a yellow tea fer him – I know my Q’. In 1995 werd in de VS een postzegel uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest van de krantencartoon. Daarop stond de Yellow Kid afgebeeld terwijl hij zittend op de rug van een hond door de lucht vliegt tegen een achtergrond van grillige wolken. De houding van de hond (een teken uit de Chinese dierenriem en sinds de dertiende eeuw aanwezig in het westerse Chinabeeld omdat de Chinezen – o afschuw – hondenvlees eten) en de wolkenachtergrond doen aan een Chinees drakenscherf denken. Over Outcault en de Yellow Kid zie <http://www.neponset.com/yellowkid/history.htm>.

380. Wilhelm II toonde een blijvende interesse in oosterse religie en filosofie. Als balling in het Nederlandse Doorn schreef hij *Die chinesische Monade, ihre Geschichte und ihre Deutung* (1934).
381. De officiële versie van de toespraak werd ernstig bekort en grondig gecensureerd. Een lokale journalist had echter een stenoversie gemaakt die in de wereldpers verscheen. Een Engelse versie van de Hunnen-passage luidt: “When you come upon the enemy, smite him. Pardon will not be given. Prisoners will not be taken. Whoever falls into your hands is forfeit. Once, a thousand years ago, the Huns under their King Attila made a name for themselves, one still potent in legend and tradition. May you in this way make the name German remembered in China for a thousand years so that no Chinaman will ever again dare to *even squint at a German!*” (Michael Balfour, *The Kaiser and His Times*, Harmondsworth: Penguin 1964, pp. 350-351)
382. Jack London, die in 1904 een op eigen ervaringen als zeeman in Aziatische wateren gebaseerd essay getiteld ‘The Yellow Peril’ (gebundeld in *Revolution, and other Essays*, 1910) schreef, situeerde zijn verhaal ‘The unparalleled invasion’ (1910, gebundeld in *The Strength of the Strong*, 1914) in 1974-1976, culminerend in de uitroeiing van de Chinese bevolking van een biljoen mensen door westerse bombardementen met ziektenverspreidende glazen bommen, waarna het land door de rest van de wereld ‘naar Amerikaans democratisch model’ wordt herbevolkt. H.P. Lovecraft verwoordde de angst voor Aziatische overheersing onder meer in zijn verhalen *The Horror at Red Hook* (1925) en *He* (1925), waarin “yellow men” de wereld hebben veroverd. Philip Francis Nowlan publiceerde *Armageddon 2419 A.D.* (1928), het eerste deel van de Buck Rogers serie, waarin de held Amerika verlost van een wrede Chinese invasie die het land bezet en koloniseert. Robert A. Heinlein beschreef in zijn roman *Sixth Column* (1949) het Amerikaanse verzet tegen een invasie door een massamoordende Panaziatische (Chinees-Japanse) grootmacht.

- Het verhaal verscheen oorspronkelijk in 1941 (Pearl Harbor!) in afleveringen in een Amerikaans science-fiction blad.
383. Nederlandse vertaling door Nelleke van Maaren: *René Leys* (Houten: Het wereldvenster 1988).
384. Een curieus geval: de Amerikaanse methodistische zendeling Harry R. Caldwell werkte vierentwintig jaar in Fujian maar werd vooral beroemd als de jager en natuurvorser die in 1910 als eerste westerling een blauwe tijger waarnam. Met in een hand zijn geweer en in de andere de Bijbel trachtte hij de gewone bevolking te beschermen tegen bandieten en soldaten en raakte hij bekend bij westerlingen en Chinezen. Hij beschreef zijn avonturen op de tijgerjacht en met Chinese bandieten in *Blue Tiger* (1924) dat bewerkt door C.C. Bender in het Nederlands verscheen als *Het onbekende China!* [1926?].
385. Voor biografische gegevens over Sneevliet zie <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/sneevliet.html>.
386. In 1895 richtte ze samen met andere buitenlandse vrouwen in China de Tian Zu Hui (Anti-Footbinding Society of China) op, waarvan ze de eerste voorzitter werd. Het genootschap voerde succesvolle campagnes onder Chinezen tegen het voetbinden en wist via petitie de steun van hoge ambtenaren te verwerven. In 1900 won Mrs. Little zelfs Li Hongzhang voor haar campagne, de invloedrijke onderkoning van Kanton die enkele jaren eerder in Frankrijk en Amerika belangrijke diplomatieke missies had verricht. In 1908 werd de Tian Zu Hui kort na overdracht aan Chinese vrouwen ontbonden omdat het doel bereikt was. Na de revolutie van 1911 werd het voetbinden officieel verboden. Over Mrs. Little zie Cameron 1970: 361-370 en <http://www.readaroundasia.co.uk/miclittle.html>.
387. Zie over de expeditie van Hedin en andere ontdekkers: Peter Hopkirk, *Barbaren langs de Zijderoute. Op zoek naar de verloren steden en schatten van Chinees Centraal-Azië*. Inleiding door Peter van Zonneveld. Baarn: Hollandia 1987.
388. In het Nederlands verschenen vanaf ca. 1910 een groot aantal werken van Hedin in vertaling. Een paar van de bekendste waren: *Transhimalaja. Ontdekkingen en avonturen in Tibet*. Voor Nederland bewerkt en van een inleiding voorzien door H. Blink. Amsterdam: Elsevier 1910; *Van Peking naar Moskou*. Utrecht: De Haan 1924; *Mijn leven als ontdekker*. Antwerpen: Nederlandsche Boekhandel. 1927. Tussen ca. 1910 en 1955 verschenen bij de Utrechtse uitgever W. de Haan – die zelden een publicatiejaar in zijn boeken vermeldde – tientallen integrale en deeleddities van *Van Pool tot Pool. Mijn 75.000 kilometer lange reis door Oostelijk Europa, Azië en Australië, Amerika en de Poolstreken*. Er verscheen ook een versie ‘verteld aan jongens en meisjes’ van.
389. Over Russell en China zie Cameron 1970: 400-408.
390. Geciteerd naar Cameron 1970: 401-402.
391. *De blauwe lotus*, p. 7.
392. *De blauwe lotus*, p. 43.
393. Voor meer informatie over Kuifje, Zhang en China zie Marcel van Nieuwenborgh & Claire Chang, *China in Kuifje* (1993). Jean-Michel Coblence en Tchang Yifei publiceerden een biografie van Zhang, getiteld ‘*Tchang!*’ (2003). Er verschenen later meer strips over China en Chinezen. In de serie ‘De avonturen van Tom Poes’ publiceerde Marten Toonder (1912-2005) *Tom Poes en de Chinese waaier*. Het beeldverhaal verscheen vanaf 15 augustus 1944 in *De Telegraaf*, maar werd na 20 november van dat jaar abrupt afgebroken omdat de krant geheel door de Duitse bezetter was overgenomen. Het complete verhaal werd in 1948 in boekvorm gepubliceerd (zie http://nl.wikipedia.org/wiki/De_Chinese_waaier). In 1947 verscheen *Kapitein Rob in China* uit de serie ‘De avonturen van kapitein Rob’, getekend door Pieter Kuhn (1910-1966) met tekst van Evert Werkman (1915-1988). De avonturen verschenen in *Het Parool*. In de reeks ‘De avonturen van Erik de Noorman’ van Hans G. Kresse (1921-1992) verschenen in 1949 twee Chinese avonturen: *Eric in het Hemelse Rijk*, verschenen in *Het Laatste Nieuws* (België) en als *Eric in het Rijk van het Midden* gepubliceerd in de *Nieuwe Haarlemsche Courant*, en *Storm over China*, eveneens in *Het Laatste Nieuws* en de *Nieuwe Haarlemsche Courant*. Over Kresse en Eric de

- Noorman zie <http://www.ericdenoorman.nl>. Maarten Lodewijk (1939) situeerde twee avonturen van zijn BVD-agent Hendrik IJzerbroot, alias Agent 327, in de Chinese onderwereld van Rotterdam, waar een vrouwelijke Fu Manchu de lakens uitdeelt: *De gesel van Rotterdam* (1981) en *De ogen van Wu Manchu* (1983).
394. Ook in moderne filmbewerkingen als onder meer Chen Kaige's *Farewell my Concubine* en David Cronenbergs *M. Butterfly*, allebei uit 1993.
395. Fu Manchu: een Chinese dokter die in zijn laboratorium allerlei duivelse proeven doet en voortdurend misdaden tegen de mensheid beraamt. Hij was een creatie van Sax Rohmer (1883-1959) en groeide door diens boeken (een dozijn titels tussen 1917 en 1959) uit tot een wereldberoemde incarnatie van 'het gele gevaar'. Vanaf de jaren twintig werden enkele boeken met veel succes verfilmd, waaronder *The Mask of Fu Manchu* (1932) met Boris Karloff in de hoofdrol. Fu Manchu werd ook een bekende figuur in radiohoorspelen, strips en televisieseries.
396. Charlie Chan: detective van Chinese afkomst, werkzaam bij de politie in Honolulu. Met Chinese spreekwoorden, oosterse geslepenheid en een niet-westerse kijk op de zaak loste hij de meest gruwelijke en gecompliceerde misdaden op. Tussen 1926 en 1940 verschenen zo'n twintig films waarin hij de hoofdrol speelde.
397. Voor de urban legend zie http://maxent.org/ch/monkey_brains.html.
398. Fitzgerald 1948: 156.
399. Na de bloemlezingen in Franse vertaling van de Marquis d'Hervé de Saint-Denis (1862) en Judith Gautier (1867), verzorgde C. Imbault-Huart een drietal anthologieën van Chinese poëzie, waarin ook moderne dichters waren vertegenwoordigd: *La poésie chinoise* (1886), *Un poète chinois du XVIIIe siècle* (1886) en *Poésie moderne* (1892). In 1896 publiceerde de Franse jezuïet S. Couvreur zijn omvangrijke drietalige werk *Cheu King. Texte chinois avec une double traduction en français et en latin, une introduction et un vocabulaire*. Hun werk haalde echter bij lange na niet de populariteit van *Le livre de jade* van Gautier, dat tot een klassiek werk uitgroeide. De editie van Couvreur verwierf vooral bekendheid onder sinologen en wordt nog altijd als een standaardwerk beschouwd.
400. In 1880 verscheen een integrale vertaling van de *Schi-king. Das kanonische Liederbuch der Chinesen* van de hand van Victor von Strausz en in 1899 publiceerde A. Forke een bloemlezing metrische bewerkingen van Chinese poëzie, *Blüthen chinesischer Dichtung*. Enige jaren later verscheen de bundel prozabewerkingen *Chinesische Lyrik* (1905) van Hans Heilmann. De eerste Duitse literatuurgeschiedenis van China verscheen in 1902, *Geschichte der chinesischen Litteratur* van Wilhelm Grube. Otto Hauser schreef een monografie over *Die chinesische Dichtung* (1908).
401. In Engeland was in 1870 een integrale vertaling van de *Chinese Classics* verschenen, verzorgd door James Legge (1815-1897). In 1898 zag een eerste bloemlezing, *Chinese Poetry in English Verse*, van H.A. Giles het licht. Giles tekende tevens voor de eerste Engelse literatuurgeschiedenis van China, *A History of Chinese Literature* (1901).
402. Het boek werd aanvankelijk onder het pseudoniem Judith Walter gepubliceerd.
403. Aangenomen wordt dat Ding Dunling door de in Macau gestationeerde Franse diplomaat Joseph-Marie Callery (1810-1862) naar Parijs was gehaald om aan een Frans-Chinees woordenboek te werken. Na de dood van Callery raakte Ding werkloos en zou Gautier hem in dienst hebben genomen. Over Ding, Judith Gautier en *Le livre de jade* zie Yu 2007.
404. Zie Pos e.a. 1997.
405. Yu 2007: 480 (noot 13) vermeldt dat Rémy de Gourmont in zijn biografische schets *Judith Gautier* (1904) een foto opnam van een manuscript van Gautier dat de Franse en de Chinese versie van het gedicht bevatte. Dat juist dit gedicht werd gekozen om het handschrift en de calligrafie van de dichteres te tonen is merkwaardig. De populariteit ervan kan daarbij een overweging zijn geweest.
406. De versie van Bethge werd bewerkt door Jules Schürmann, Hélène Swarth, G.L. Tichelman en Willem Brandt, de versie van Klabund door Jan H. Eekhout, J. Slauerhoff, A. Marja, H.W.J.M. Keuls en J.L. de Belder. Jan Kal gebruikte later Bethge, Klabund en Slauerhoff als voorbeeld (zie Pos e.a. 1993: 24-27 en 129).

407. Yu 2007: 478 noemt een aantal van 131 edities tussen 1920 en 1958.
408. Toussaint 1947: 88-89.
409. De derde afdeling van Segalens bundel, 'Stèles orientées', verscheen in een tweetalige uitgave met Nederlandse vertaling van Paul Claes als Victor Segalen, *Oostwaartse stèles*. Zutphen: A.P. ten Bosch 1988.
410. Zie Paul Claudel, *Oeuvre poétique*. Paris: Gallimard 1959, pp. 890-917. Herinneringen aan zijn bewogen jaren in China, waar hij de Bokseropstand en de dood van de laatste keizer meemaakte, verzamelde hij in *Le livre sur la Chine*, dat echter onvoltooid bleef en pas in 1995 postuum werd gepubliceerd. Een bewerking van gedeelten eruit verscheen eerder als *Sous le signe du dragon* (1948).
411. Na Mahler schreven ook de Duitse componisten Webern, Richard Strauss, Schönberg, Eisler, Lisa Maria Mayer en Felix Weingartner tussen 1915 en 1930 liederen op Chinese teksten in Bethges vertaling. De Nederlandse componiste Henriëtte Bosmans (1895-1952) schreef in 1927 twee liederen op teksten van Bethge ('Der Kaiser' naar Tu Fu en 'Liebestrunken' naar Li Tai Po).
412. Andere Duitse vertalers die zich, op basis van de oorspronkelijke tekst of vertalingen, in de jaren twintig aan bewerkingen van Chinese poëzie waagden waren onder meer Richard Wilhelm: *Chinesisch Deutsche Jahres- und Tageszeiten* (1922), L. Woitsch: *Lieder eines chinesischen Dichters und Trunkers (Po Chü-i)* (1925), Vincenz Hundhausen: *Chinesische Dichter des dritten bis elften Jahrhunderts* (1926), Max Fleischer: *Der Porzellanpavillon* (1927), A. Forke: *Dichtungen der T'ang- und Sung-Zeit* (1929) en Hans Böhm: *Lieder aus China* (1929). Behalve poëzie werden ook filosofische teksten (Laozi en Zhuangzi) en prozawerken (Chinese volkssprookjes, novellen en verhalen) direct uit het Chinees vertaald en bewerkt door onder meer Richard Wilhelm, Franz Kuhn, Wolfram Eberhard, Hans O.H. Stange en Alexander Ular.
413. Onder meer *Schi-King* (honderd bewerkingen naar Rückert, 1922), *Pe Lo-Thien* (gedichten van Bai Juyi, 1923), *China klagt* (1924) en *Das gelbe Lied* (1933).
414. Zie Hsia 1990: 51.
415. Kaulla 1971: 76.
416. Klabund 1915: 42.
417. De dramaturg, schilder en schrijver Eduard Veteman (1901-1946) vertaalde het stuk: *De krijtkring (Hoei-lanki)*. Naar Klabund's bewerking van Ki-Hing-Tao's oud-Chineesche toneelspel. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon [1927]. Volgens de on-line Database en Catalogus van het Nederlands Theater Instituut (www.theaterinstituut.nl) werd het stuk, geproduceerd door Veteman, opgevoerd door het Nieuw Nederlandsch Tooneel N.V., maar er wordt geen jaar vermeld. Het moet kort voor of na verschijnen van het boekje zijn geweest. Het werd later in bewerkingen opgevoerd in 1940, 1945, 1961 en 1991.
418. De roman werd door Jacques Hamelink in het Nederlands vertaald onder de titel *Het martyrium* (Amsterdam: Polak & Van Gennep 1967).
419. Zie over Brecht: Hsia 1990: 51-52.
420. In Engeland en Amerika verschenen vele bundels vertalingen van Chinese poëzie, waaronder *Book of Odes (Shi-king)* (1908), *A Lute of Jade* (1909) en *A Feast of Lanterns* (1916) van L. Cranmer-Byng, *Chinese Poems* (1912) van Ch. Budd en *Lyrics from the Chinese* (1913) van Helen Waddell. James Withall bewerkte de Franse vertalingen van Judith Gautier in *Chinese Lyrics from the Book of Jade* (1918). W.J.B. Fletcher publiceerde twee bundels vrij onbeholpen ritmische en rijmende vertalingen, *Gems of Chinese Verse* (1919) en *More Gems of Chinese Verse* (1919). Amy Lowell publiceerde in samenwerking met Florence Ayscough *Fir Flower Tablets* (1920). G.L. Joerissen bewerkte de Franse vertalingen van Franz Toussaint tot *The Lost Flute* (1923) en Witter Bynner vertaalde driehonderd Tanggedichten in *The Jade Mountain* (1929). In latere jaren verscheen een groot aantal belangrijke studies en vertalingen over dichters, periodes en verzenverzamelingen van getalenteerde sinologen.
421. Graham 1981: 34.
422. Niet de Chinese titel van het gedicht maar de naam van de dichter.

423. Pound 1975: 49. Over het gedicht en Pounds werkwijze zie Hermans 1979.
424. Graham 1981: 13.
425. Graham 1981: 18-19; Ayscough & Lowell 1920: 68.
426. Buddingh' 1980: 156.
427. Graham 1981: 35.
428. Over Waley zie Morris 1970.
429. Zie Patricia Laurence: *Virginia Woolf and the East*. The Bloomsbury Heritage Series 10. London: Cecil Woolf Publishers, 1995, p. 6. Een uitgebreidere behandeling van de materie is te vinden in Patricia Laurence: *Lily Briscoe's Chinese Eyes: Bloomsbury, Modernism, and China*. Columbia: University of South Carolina Press 2003.
430. Blussé 1989: 136.
431. Met name de romans *Het jongetje* (1899), *Het zusje* (1900) en *Vlindertje* (1901) en *Wijsheid en schoonheid uit China* (1895), *De Chineesche filosofie* (driedelen 'toegelicht voor niet-sinologen'): *Kh'oeng Foe Tsz' (Confucius)* (1896, vertaling van de *Zhongyong* en de *Daxue* en van een ruime keuze uit de *Lunyu*); *Lao tsz'* (1897, vertaling van de *Daode jing*) en *Meng tsz' (Mencius)*, *China's volkstribuun* (1931, bijna complete vertaling van de *Mengzi*), *Kwan Yin* (1897), *Het daghet in den Oosten* (1910), *De geest van China* (1916) en *Het schoone eiland* (1922).
432. Borel 1905: 204-205.
433. Borel plaatste als noot: 'Fung Shui is de religieuze en astronomische ligging van een plaats. De leer van Fung Shui is een leer apart. Uitweiding zou te ver voeren.' Via de New Age beweging is Feng Shui in de laatste decennia snel doorgedrongen tot de westerse woninginrichting en tuinaanleg. Tijdschriften en boekjes erover zijn tegenwoordig tot in de stationskiosk te koop.
434. Borel 1895: 6-7.
435. Bij de Theosofische Uitgevers-maatschappij verscheen in 1910 *Tao Teh King*, een vertaling van de *Daode jing* van Laozi, gemaakt door J.A. Blok. In hetzelfde jaar verscheen onder de titel *Tau Teh Tsjing* een tweede, geheel herziene uitgave van het werk bij Valkhoff & Co. Over Nederlandse Laozi-vertalingen zie J.P. Gumbert, *'Tao Teh King van Lao Tse in het Hollandsch overgebracht'*. *Nederlandse vertalingen van de Laozi uit de verzameling van J.P. Gumbert, Lopik*. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 13 juni tot 16 juli 2002. Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden 2002. In 1918 verscheen *De zeven innerlijke boeken*, een vertaling van de eerste zeven boeken van de Zhuangzi, vervaardigd op grond van alle toen beschikbare vertalingen door C.C. Blok-Franse.
436. Couperus 1971: 5.
437. Drie reisgrage Nederlandse auteurs bezochten Kanton tussen 1893 en 1922: Marcellus Emants, Henri Borel en Louis Couperus. Emants (1848-1923) voelde zich alleen op zijn gemak op Shamian, het voor buitenlanders gereserveerde eiland in de Parelrivier. Bij zijn terugkeer in 'een Europeesch huis' uit het smerige en onwelriekende Chinese gewoel, verzuchtte hij met Daniel Pidgeon: 'it was like entering heaven after leaving pandemonium.' (zie 'Canton' uit *De Gids* van 1894 op www.dbnl.org). 'Uit Canton. Een reis-impressie' van Borel verscheen in *De Gids* van 1896 (zie www.dbnl.org). Hij voegde aan het artikel de volgende noot toe: 'Men zie in dit stuk toch vooral geen heimelijke tegenspraak van den heer Emants, die indertijd in dit tijdschrift, een paar jaar geleden, een stuk over Canton schreef, dat ik zeer respecteer, al vindt deze auteur veel leelijk wat ik mooi vond. Ik vertel eenvoudig, evenals de heer Emants deed, eerlijk een impressie uit Canton, en wat is natuurlijker dan dat twee mensen subjectief dezelfde dingen op verschillende manieren zien, en er verschillende indrukken van krijgen, die zij dan ook, beiden oprecht blijvende, op verschillende wijzen uiten?'
438. Couperus 1971: 3-4.
439. Couperus 1971: 4-5.
440. Couperus 1971: 5-6.
441. Couperus 1971: 6-7.

442. Lang nadat de beweging voorbij is, tonen Albert Verwey en Frederik van Eeden enige interesse. Van Eeden komt hierna ter sprake. Verwey publiceerde in 1915 zijn gedichtenbundel *Het zichtbaar geheim*, waarin een gedicht onder de titel 'Chineesche verzen' was opgenomen. Wat er precies Chinees is aan deze verzen is onduidelijk. Verwey bewerkte later de vertaling die J.J.L. Duyvendak maakte van een tekst van Laozi tot een gedicht (zie J.J.L. Duyvendak: *De hangende drievoet*, 1936, p. 29).
443. In Nederland verschenen vertalingen van o.m. Chr. van Balen jr., *Omar Khayyam's Rubaiyat* (1910), J.H. Leopold, in *Verzen* (1912) en *Verzen* (tweede bundel, 1924), P.C. Boutens, *Rubaiyat, honderd kwatrijnen van Omar Khayyam* (1913), Willem de Mérode, *Omar Khayyam* (1931) en H.W.J.M. Keuls, *Kwatrijnen van Omar Khayyam* (onder het pseudoniem Ponticus, 1944). Veel andere dichters publiceerden vertalingen van enkele verzen en de oosterse kwatrijnvorm vond brede navolging. Zie M. Goud & A. Seyed-Gohrab (red.), *De Perzische muze in de polder. De receptie van Perzische poëzie in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2006.
444. Schürmanns vrouw Marguerite publiceerde in 1924 bij de bekende Nederlandse uitgever Van Dishoeck een eveneens knalgeel boekje: de franstalige roman *Ombres chinoises*, opgedragen aan Willem Kloos. Het is een verzameling brieven van de rijke, mondaine Lady Leslie Gourock aan haar vriendin Catherine Lormont. Het is een curieuze koketterie met het langouereus-decadente Fernweh van het Franse fin-de-siècle. Op haar reizen temidden van de internationale jetsset ontmoet ze als haar jacht *Spleen* in de haven van Londen aanlegt de Chinese winkelier Hung die welgestelde Engelse en buitenlandse klanten van opium voorziet.
445. Schürmann 1916: 76.
446. Behalve Swarth vertaalden Burssens, Rijckmans, Tichelman, Brandt en J.B. Charles het vers. Slauerhoff liet zich door Bethges vertalingen inspireren tot een tegenvorm van het gedicht die het sluitstuk vormt van zijn verhaal 'Het lente-eiland' (zie Pos 2000: 48-51).
447. Swarth 1922: 20-21.
448. Zie Teng-Leong Chew, 'The Identity of the Chinese Poem Mahler adapted for 'Von der Jugend'. In *Naturlaut*, Vol. 3, nr. 2 (april 2005), pp. 15-17. Het artikel is online raadpleegbaar op www.mahlerarchives.net/archives/jugendpoem.pdf
449. Henri Borel, 'Duitsch-Chineesche Liefdes-mozaïk'. In *Het Vaderland*, 8 april 1923.
450. Zie Jan Fontijn, *Trots verbrijzeld. Het leven van Frederik van Eeden vanaf 1901*. Amsterdam: Querido 1996, p. 544.
451. Van Eeden 1923: 54.
452. Grauls 1919: 5.
453. Zie 'Heer der grenzen' in W.L. Idema, *Spiegel van de klassieke Chinese poëzie van het Boek der Oden tot de Qing-dynastie*. Amsterdam: Meulenhoff 1991, p. 40.
454. Grauls 1919: 12.
455. Later maakten Jan H. Eekhout, J. Slauerhoff, Theun de Vries, Gerard den Brabander en J.L. de Belder vertalingen van 'Der müde Soldat' (zie Pos e.a. 1993: 21-23 en 128-129).
456. Burssens 1919: 51; Bethge 1907: 84.
457. Goedegebuure 1981a: 83-84.
458. Kort daarop getuigde Marsman nog twee maal van zijn waardering voor Li Tai Po. Zie Goedegebuure 1981a: 68-69 en 116.
459. Klabund 1954: 73.
460. Van Ostaijen 1979: 249-250.
461. Van den Bergh 1979: 107.
462. *Opwaartsche wegen* 7, nr. 10 (dec. 1929), pp. 405-406.
463. Eekhout 1930: 42.
464. Eekhout 1930: 31. Het is het meest vertaalde Chinese gedicht in het Nederlands en het enige dat zowel bij via-via-bewerker als sinologen de status van klassiek verwierf. Het werd eerder vertaald door Schürmann, Burssens en Swarth en na Eekhout door P.J. van Renssen (1935), J.A. Rispen (1940), *W.J. Schotman (1941), Albert Rijckmans (1942), *Bert Teunis (1943), de anonieme dichter

- van *Chinese poëmen* (1958), Willem Brandt (1959), *Jef Last (1962), Willem Hussem (1971), *W.L. Idema (1984), *Daan Bronkhorst (1985) en Frank Daen (1986). Zestien vertalingen in zeventig jaar, waaronder vijf (gemarkeerd met *) rechtstreeks uit het Chinees.
465. Gijsen 1962: 23 e.v.
 466. Ongedateerde kritiek uit het knipselarchief van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag.
 467. Schotman 1931: 42.
 468. Schotman 1929: [1-2].
 469. Schotman 1931: 135.
 470. Schotman 1931: 135-136.
 471. Een inleidende artikelenreeks over de Chinese poëzie uit met name de Tang-periode, met vertaalvoorbeelden, verscheen in 1929 en 1930 onder de titel 'De bloeitijd der lyriek' in het tijdschrift *China* 4, nr. 2 en 4, en 5 nr. 1. De auteur-vertaler was de eerstejaars-student sinologie R.H. van Gulik (1910-1967), die in zijn gymnasiumtijd op eigen houtje begonnen was Chinees te studeren.
 472. Slauerhoff 1958: 143-144.
 473. Schotman 1931: 33.
 474. Slauerhoff 1958: 148-149 en 152
 475. Slauerhoff 1979: 847.
 476. Slauerhoff 1979: 61.
 477. Slauerhoff 1979: 439.
 478. Over het verhaal zie Pos 2000: 47-52. Over China in Slauerhoffs werk zie verder Arie Pos, *Van verre havens. Het werk van Slauerhoff en de Chinese werkelijkheid*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 1987.
 479. Zie Slauerhoff 1979: 754 en 757.
 480. Slauerhoff 1979: 461.
 481. Voor een vergelijking van Slauerhoffs vertalingen met zijn voorbeelden en andere vertalingen zie Pos e.a. 1993.
 482. Slauerhoff 1979: 494.
 483. Waley 1971: 235.
 484. Zie Pos e.a. 1993: 88 en 142.
 485. Voor voorbeelden zie Pos e.a. 1993: 90-92 en 142.
 486. Kroon 1982: 90.
 487. De Mérode 1979: 17.
 488. *Opwaartsche Wegen* 17, nr. 6/7, augustus/september 1939.
 489. De Mérode 1979: 125.
 490. De Mérode 1979: 35.
 491. De Mérode 1979: 85.
 492. De Mérode 1979: 14.
 493. De Mérode 1979: 26.
 494. Kritieken geciteerd naar Werkmans editie: De Mérode 1979.
 495. De Mérode 1979: 111.
 496. De Mérode 1979: 129.
 497. De onbetwiste topper was Pearl S. Buck, van wie tussen 1931 en 1940 tien boeken in vertaling verschenen, die meerdere malen werden herdrukt. Van *The Good Earth* verscheen in 1931 een eerste vertaling, *Op eigen grond*. Daarna volgden de andere titels snel. Onder de vertaalde reisboeken en romans van Chinagangers bevonden zich, naast onder meer Buck, Malraux en Gervais, de tot de verbeelding sprekende avonturen van E. Fischle (*Zestien maanden in gevangenschap bij Chinese communisten*, 1932) en Aleko E. Lilius (*Avonturen onder Chineesche zeeroovers*, [1931]). Populaire kinderboeken waren *Kleine Sjang* en *Kleine Sjang en zijn vriendjes* (beiden in vertaling verschenen in

- 1936) van Eleanor Frances Lattimore. Vertalingen van Chinese prozawerken: *De roovers van het Liang Schan Moer* (1936) en *Soeng doolt naar de roovers* (1937) van Schi Nai An, door A. Demaekere naar een Duitse bewerking van Franz Kuhn (*Die Räuber vom Liang-Schan-Moor*, 1934) ; *Levenswijsheid uit China, Drie Chinese novellen* (1928), vertaald door Stijn Streuvels, eveneens naar Kuhn (*Chinesische Meisternovellen*, 1926). De eerste moderne Chinese roman in het Nederlands was *Schemering over Shanghai* (1939, oorspr. *Ziye*, 1933) van Mao Dun (1896-1981), naar een bewerking van Franz Kuhn (*Schanghai im Zwielicht*, 1938) vertaald door J.L.J.F. Ezerman. Van de spoedig internationaal immens populaire in het Engels schrijvende Chinese auteur Lin Yutang (1895-1976) verschenen *Mijn land en mijn volk* (vertaald door W.H.C. Boellaard, 1939, oorspr. *My Country and my People*, 1935), *Levenswijsheid met een glimlach* (vertaald door W.H.C. Boellaard, 1940, oorspr. *The Importance of Living*, 1937) en *Pe-king onder bliksemlicht* (1941-1945), een vertaling door Jef Last in drie delen van *Moment in Peking*, 1939: I. *De dochters van Yao* (1941), II. *Tragedie in de tuin* (1941), III. *Het lied van de herfst* (1945).
498. Zie hierover Pos 1987.
499. Respectievelijk in het tijdschrift *Het Venster* 3, nr. 7 (sept. 1935) en in de bundel *Stadiën* (1940).
500. Kamphuis in *Het duistere licht*, 1930; Aafjes in een notitieboek verzen in handschrift uit 1937, bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag.
501. *Het Venster* 2, nr. 5 (februari 1933).
502. Van Renssen in *Het Venster* 3, nr. 7 (sept. 1935); Marja in 'Groot-Liedtboek', een bundel gedichten in handschrift uit zijn nalatenschap, bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag.
503. Den Brabander in *Materie-man*, 1940; De Vries in *Politiek en cultuur* nr. 1, 1938.
504. Het gaat om een gedicht van Tou Fou (Tu Fu), Chang Wou Kien (1879) en Wang Tch'oung Ling (Wang Changling, 705-768) en drie gedichten van Pai Kiu-i (712-779).
505. *De Gemeenschap* 6, nr. 12 (nov./dec. 1930).
506. In notitieboek verzen in handschrift uit 1937, bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag.
507. Marja's vertalingen in 'Groot-Liedtboek' (zie noot 502); Den Brabanders vertalingen verschenen in *Materie-man* (1940). 'Herberg in de lente', 'De moede soldaat' en 'De jonge soldatenvrouw' werden opgenomen in zijn *Verzamelde verzen*. Amsterdam: Van Oorschot 1984, pp. 748-750.
508. Over Chinese immigranten verscheen al in 1936 een studie van F. van Heek, *Chineesche immigranten in Nederland*. Zie verder H.J.J. Wubben, *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: Walburg Pers 1986 en Gregor Benton & Hans Vermeulen (red.), *De Chinezen*. Muiderberg: Coutinho 1987.
509. Den Brabander 1984: 513.
510. Behalve in het refrein is er weinig Chinees aan het liedje te ontdekken. Chinese klanken zijn te herkennen in de woorden 'tent, teng, teng' ('tent-teng' was de naam voor de pindakokjes), 'tang, tang, tang' ('tang' is soep, maar werd misschien niet bewust als Chinees woord gebruikt) en de plaatsnaam Shanghai. Over chinoiserie in de muziek lijkt vooralsnog weinig bekend, evenals over de invloed van Chinese muziek in westerse composities. De bekendste muzikale chinoiserie, zowel qua tekst in pidgin-Engels als muziek, is voorzover mij bekend *Sing Song Swing* van Ella Fitzgerald (1917-1996). Het lied werd geschreven door Charles L. Cooke en Lloyd Garrett en verscheen in 1940. Een representatief tekstfragment: 'Charlie Ching / Make his sing song swing / With a tingaling / On the ding dong ding // With a tingaling on the ding dong ding / Makee plenty sing song swing // Choppity chop chop, chop chopsticks / Choppity chop chop, chop till six / Choppity chop chop, chops the thing / When Charlie Chingee make his sing song swing // Foo Yung Foo / Makee doodle-doo / With a toot or two / On the flute bamboo', etc.
511. Wagener 1933: 55.
512. Van Gavere 1942: 16.
513. Over totoks en peranakans zie M.T.N. Govaars-Tija, *Hollands onderwijs in een koloniale samenleving. De Chinese ervaring in Indonesië 1900-1942*. Diss. Leiden 1999, pp. 25-30.
514. Zie Govaars-Tija 1999.

515. Zie hierover Govaars-Tjia 1999: 30-34.
516. Over de Chinese peranakan-studenten zie Blussé 1989: 172-175.
517. Haar geaccidenteerde en interessante levensloop werd op grond van lange gesprekken met haar vastgelegd door Leonard Blussé in *Retour Amoy. Anny Tan. Een vrouwenleven in Indonesië, Nederland en China* (2000).
518. Roothaert 1934: 88.
519. Zie Widjajanti Dharmowijono, 'Stille plunders: Chinezen in de verhalen van Bep Vuyk'. In Gerard Elshout [et al.] (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor de Neerlandistiek 2001, pp. 217-224. De auteur van het artikel werkt aan de voltooiing van een proefschrift over *Het beeld van de Chinezen in de Indisch-Nederlandse literatuur* (promotor: prof. dr. A.N. Paasman).
520. Andere voorbeelden zijn Isoline, *Javaan en Chinees; eene opium-bekeuring* (1902); Kellemans, *Opium en andere verhalen II* (1924), B. Schrauwen, *Opium-kongsie 'De rode draak', een Indische politieroman* (1946). Over de opiumkwesie verscheen verder I. Groneman, *Uit en over Midden-Java – onuitgegeven en uitgegeven brieven over opiumpacht, Chinezenwoeker, en andere Javaansche belangen* (1891).
521. Zie over de roman: Karin Evers, 'De opiumroman *Baboe Dalima* (1886) van M.T.H. Perelaer'. In *Indische Letteren* 1, nr. 2 (juni 1986): pp. 53-65, en Widjajanti Dharmowijono, 'Lim Ho en Baboe Dalima, de Chinezen in de Opiumroman van M.T.H. Perelaer'. In Yati Suhardi, Munif Yusuf en Kees Groeneboer (red.), *Tiga Puluh Tahun Studi Belanda di Indonesia, Dertig Jaar Studie Nederlands in Indonesië*. Depok: Fakultas Sastra Universitas Indonesia 2001.
522. *Teh, universele bewustwording* (1933), geparafraseerd op rijm door C. van Dijk, *De boodschap van Lau-Tze* (1935) van J.A. Blok en *Spreuken* (1935), een vertaling van een selectie uit de *Daode jing* door Nico van Suchtelen, gebaseerd op de bewerking van Klabund. In de serie 'Wijsheid uit het Oosten' verscheen eerder *Confucius. Uitspraken. Een nieuwe vertaling van het merendeel der Analecta* (1923), een bewerking door G.M. van der Wissel-Herderschee van een Engelse uitgave door Lionel Giles. H. van Meurs publiceerde *'Hiao'; Chineesche kinderliefde* (1938), een bewerking van de *Xiao jing* (Boek van kinderlijke gehoorzaamheid).
523. Zie Fons Oltheten: *Op zoek naar evenwicht. De filosofische ontwikkeling van J.C. van Schagen in de twintiger jaren* (1983).
524. Zie W. Blok en K. Lekkerkerker: *Het China van Slauerhoff* (1985).
525. Slauerhoff 1979: 530.
526. De Vries 1932: 22.
527. Bordewijk 1985: 164-166.
528. Waley 1971: 113.
529. Als we hier afzien van de vertalingen die R.H. van Gulik in zijn weinig bekende artikelenreeks over de Chinese poëzie in 1929-1930 in het tijdschrift *China* publiceerde.
530. Teunis 1943: 32.
531. Teunis 1943: 33.
532. Het is het meest vertaalde Chinese gedicht in het Nederlands en het enige dat zowel bij via-via-bewerkers als sinologen de status van klassiek verwierf. Het werd eerder vertaald door Schürmann, Burssens en Swarth en na Eekhout door P.J. van Renssen (1935), J.A. Rispens (1940), *W.J. Schotman (1941), Albert Rijckmans (1942), *Bert Teunis (1943), de anonieme dichter van *Chinees poëmen* (1958), Willem Brandt (1959), *Jef Last (1962), Willem Hussem (1971), *W.L. Idema (1984), *Daan Bronkhorst (1985) en Frank Daen (1986). Zestien vertalingen in zeventig jaar, waaronder vijf (gemarkeerd met *) rechtstreeks uit het Chinees.
533. 533. Teunis 1943: 7.
534. De *Daode jing* werd vertaald door J.J.L. Duyvendak (*Tau-Te-Tsjing, het boek van weg en deugd*, 1942) en W.B. Vreugdenhil (*Tao teh king*, 1945). *The Analects of Confucius* (1938) van Arthur Waley vormde de basis voor *De gesprekken van Confucius (Loen-ju)* (1944), vertaald door W.A. Fick-Lugten.

- De negentiende-eeuwse vertaling van dezelfde tekst werd herdrukt als *De gesprekken van Confucius, herdrukt naar de uitgave van 1862* (1941). E.J. Welz publiceerde een bloemlezing uitspraken van Chinese filosofen, *Uit de hal des langen leven, Chineesche levenswijsheid* (1941).
535. C.J. Kelk vertaalde de eindzestiende-eeuwse roman *Jin Ping Mei* naar de Duitse bewerking van Franz Kuhn (*Kin Ping Meh oder Die abenteuerliche Geschichte von Hsi Men und seinen sechs Frauen*, 1930). Dit omvangrijke levensverhaal van de mandarijn en rokkenjager Hsi Men (Ximen Qing) en zijn familie en zes vrouwen verscheen in drie delen, getiteld *De bruid uit het theehuis*, *De luchthartige mandarijn* en *Een monnik dartelt in bloemenhoven* (1940-1941). Kelk vertaalde eveneens een vervolg op de roman naar een bewerking van Kuhn (*Mondfrau und Silbervase*, 1939), *Tartaren bestormen het Hemelsche Rijk* (1941). Een andere sterk verkorte bewerking van een Chinese klassieke roman door Franz Kuhn, *San Kwo Tsji (Die drei Reiche)* (= *Sanguo zhi yanyi*, 1940) vormde de basis voor *De eed in de Perzik-gaarde* (1943), een hervertaling door C.C.S. Crone. Een korte roman uit de achttiende eeuw werd bewerkt door J.A. Leerink als *De bruiden van Soe Jeoe Pe* (1941, naar een Franse vertaling van Yu Jiaoli door S. Julien, 1864). Een Franse versie van de *Hao-ch'iu chuan*, getiteld *La brise au clair de la lune* (1925) en vertaald door Soulié de Morant, was de basis voor *Hao-Kiu-Tschoan, Wat de wind fluistert bij maneschijn* (1944), vertaald door Johan van der Woude. Het was de tweede vertaling van dit werk na de vertaling uit het Engels van 1767.
536. Kort voor zijn dood in 1987 schreef Badings 'Sextet III: songs from the Tao Te King for soprano, flute, clarinet, violin, double-bass and guitar'. Het libretto wordt gevormd door vijf teksten van Laozi: 1. The Embodiment of Tao; 2. Praise of Mystery; 3. Life in Love; 4. The Genesis of Forms; 5. Warning against War.
537. Zie Benton & Vermeulen 1987: 144-146.
538. De achttiende-eeuwse roman *Honglou meng* werd naar een versie van Franz Kuhn (*Der Traum der roten Kammer*, 1932) bewerkt door Ad Vorstman en verscheen als *De droom in de rode kamer* (1946). Ferdinand Langen publiceerde een bundel vertalingen (naar Franse, Duitse en Engelse bronnen) van verhalen van P'oe-Soeng Ling (Pu Songling, 1640-1715), getiteld *De wonderlijke verhalen van een Chinees* (1947) en geïllustreerd door R.H. van Rossem. De Wereldbibliotheekvereniging gaf in 1948 als premie voor leden het verhaal *De liefdespijl* uit, vertaald naar het Engels door Th. van Berkel en geïllustreerd door Ronald Fryling. Van Berkel baseerde zich op de bewerking door Lin Tsin Sen van een verhaal uit de verzameling *Gin Gu Ki Guan (Jingu qiguan*, ca. 1640). H. Foeken publiceerde *Monkie, een Chinese legende* (1950), een vertaling van de klassieke legende over Koning Aap (Sun Wukong) naar een bewerking door Arthur Waley van een deel van de zestiende-eeuwse roman *Xiyou ji* (De reis naar het westen). Verder verscheen een tweede Nederlandse vertaling van *Shuihu zhuàn* (Het verhaal van de wateroever), een navertelling door M.J. Boutsen, getiteld *De Chinese rovers, het machtigste Chinese verhaal van alle tijden* (1953). Theun de Vries bewerkte een keuze van zeventien verhalen uit de Tangperiode, *Woe-sjoeang, de weergaloze bruid, De courtisane en andere wonderbaarlijke Chinese verhalen* (1955).
539. Over Van Gulik als detectiveschrijver zie Van de Wetering 1989. Voor Van Gulik als veelzijdig sinoloog zie Blussé 1989: 162-166. Voor een goed gedocumenteerde biografie van Van Gulik tekenden C.D. Barkman en H. de Vries-van der Hoeven: *Een man van drie levens. Biografie van diplomaat-schrijver-geleerde Robert van Gulik*. Amsterdam: Forum 1993.
540. Er verschenen twee nieuwe Confucius-uitgaven: *De grote leer. Ta Hio* (1949), vertaald en toegelicht door E.J. Welz, en *Inleiding tot het denken van Confucius* (1953) van Jef Last. De editie van de *Gesprekken* (1944) van W.A. Fick-Lugten werd in 1946 herdrukt.
541. E.J. Welz verzorgde een nieuwe vertaling van de *Daode jing: Tao te king* (1947). De vertaling van J.A. Blok, *Tau teh tsjing* (1910), beleefde de vierde (1948) en vijfde (1956) druk. De vertaling van Duyvendak, *Tau Te Tsjing* (1942), werd in 1946 herdrukt. Blok verzorgde tevens een bloemlezing van Zhuangzi: *Uit de werken van Tsjwang-tze* (1951).
542. Zie hierover Hans Visser, *Simon Vestdijk, een schrijversleven*. Utrecht: Kwadraat 1987, pp. 390-392.

543. S. Vestdijk, *De dokter en het lichte meisje*. 25ste druk. Amsterdam: De Bezige Bij 1978, p. 51.
544. Vestdijk 1978: 52.
545. Zie Kester Freriks, *Geheim Indië, het leven van Maria Dermoût 1888-1962*. Amsterdam: Querido 2001, pp. 311-312.
546. Knuttel gebruikte *The Works of Li-Po* van S. Obata, waaraan Slauerhoff eerder enkele verzen had ontleend; *Gems of Chinese Verse* en *More Gems of Chinese Poetry* van W.J.B. Fletcher en *Fir-flower Tablets* van Amy Lowell. De laatste baseerde haar bewerkingen op letterlijke vertalingen van Florence Ayscough. Obata en Fletcher vertaalden direct uit het Chinees.
547. Hij vertaalde maar liefst zevenenvijftig verzen en ging zo in zijn werk op dat hij twee maal hetzelfde gedicht – het apocriefe vers van Confucius – vertaalde, eenmaal naar Toussaint en andermaal naar Klabund ('Mensenlot', p. 141 en 'Epitaph', p. 180).
548. De Jong-Keesing 1959: 5.
549. De Jong-Keesing 1959: 46; vgl. Waley 1971: 38.
550. Lucebert 2002: 215. Ma Yuan (1155-1235) was een Chinese schilder. Over het gedicht is in de jaren zestig een uitgebreide discussie gevoerd. Zie Jette Skovbjerg, 'Over interpretatie van Lucebert. Tussen woord en beeld: "Visser van Ma Yuan" als ekfrasis'. In Gerard Elshout [et al.] (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge: Internationale Vereniging voor de Neerlandistiek 2001, pp. 225-232. In de discussie ging C.W. van de Watering uitvoerig in op de formele aspecten van het gedicht en wees hij op de invloed van Chinese poëzie. Zie C.W. van de Watering, 'Sectie op een visser'. In *Merlyn* 1 (1962-1963), pp. 61-64 (tekst raadpleegbaar op www.dbnl.org). Merkwaardig: over de pittoreske meren bij Jiuzhaigou en Shuzeng (West-Sichuan) wordt in China gezegd dat je er 'vissen kunt zien zwemmen in de lucht en vogels kunt zien vliegen onder water'.
551. Warmond 1961: 56.
552. Walrecht 1972: 45.
553. Lucebert 2002: 412.
554. Lucebert 2002: 339.
555. Hanlo 1982: 45.
556. Chinese poëmen 1958: 8.
557. *Schemering over Sjanghai* (1939) van Mao Dun, vertaald naar Franz Kuhn door J.L.J.F. Ezerman, beleefde in 1952 een derde druk; *Tchifoeng, Dorp in augustus* (1949; *Pa-yue ti sjiang-tsoen*, 1935) van T'jen T[s]jun (Sjiau Tsjun), vertaald door B. Andreas naar een vanuit communistisch oogpunt gekuiste Engelse vertaling; *De dorpszanger Li Joe Ts'ai* (1951), een verhaal van Zhao Shuli (1905-), naar het Chinees bewerkt door Joseph Kalmer en Theun de Vries – Joseph Kalmer was een in Londen gevestigde journalist en literair agent van Poolse afkomst die een groot aantal auteurs uit de Volksrepubliek vertegenwoordigde; *Riksha-boy* (1952; *Luotuo Xiangzi*, 1939) van Lao She (1899-1966), naar het Engels vertaald door H. Peters; *Meesters der Chinese vertelkunst* (1960), een bloemlezing moderne korte verhalen verzorgd door J. Somerwil, waarin werk was opgenomen van Lu Xun, Guo Moruo, Mao Dun, Shen Congwen, Lao She, Ba Jin, Ding Ling, Lin Yutang en Tuan-mu Hung-liang.
558. Kusters 1954: 188.
559. Kusters 1954: 206.
560. Kusters 1954: 176.
561. In 1950 verscheen ook Mao's eerste werk in Nederlandse vertaling: Mao Tse-tung, *Strategische problemen van de revolutionaire oorlog in China*. Amsterdam: Pegasus 1950.
562. Over de fellow-travellers zie Caute 1988.
563. Dat de schrijvers daar door de regering toe werden gedwongen na hun kritiek en die van andere intellectuelen op het regeringsbeleid die de Honderd Bloemencampagne had losgemaakt, ontging De Vries. In Shanghai trof hij weinig schrijvers aan in de schrijversclub: 'de meeste auteurs zijn niet in de stad, zij werken deels in omliggende coöperaties, deels helpen zij bij het oprichten van een

- volkscommune. Allen zijn betrokken in productieve arbeid: – de staalfabrieken vooral’ (De Vries 1959: 217). Dat de Grote Sprong Voorwaarts mede door onvoorziene natuurrampen van een grote mislukking een immense menselijke tragedie werd, die miljoenen het leven kostte, de Chinese industrie en economie een enorme achterstand opleverde en leidde tot het aftreden van Mao als president ten gunste van Liu Shaoqi, bleef door vervalste statistieken en doeltreffende propaganda voorlopig weinig bekend.
564. De Vries 1959: 27.
565. De Vries 1959: 59-60.
566. Over Ivens’ filmcarrière en zijn werk in China zie Joris Ivens & Robert Destanque, *Aan welke kant en in welk heelal. De geschiedenis van een leven*. Vertaald door Paul Syrier. Amsterdam: Meulenhoff 1983.
567. De Jong-Keesing 1960: 36.
568. Staal 1966: 156.
569. Last 1962: 71.
570. In dit verband passen de populariteit van de Indiase *Kama Sutra* en de vertalingen van Chinees erotisch proza: *Eros op goudlelietjes en paardevoeten* (1965), vier verhalen uit de *Paian jingqi* (ca. 1630) van Ling Menchu, vertaald naar het Duits door W.G. Gérard; *You Poe Toe an, of de omzwervingen van de student van het late avonduur* (1967; *Rou putuan*, ca. 1650), een pornografische roman toegeschreven aan Li Yu (1611-1680) en door Peter de Jong vertaald naar de Duitse versie van Franz Kuhn (Li Yü: *Jou pu tuan*, 1959); *Het wonder van de tweede pruimenbloei. Een Chinese liefdesroman* (1967, *Xiyintang Zhuren*), vertaald door A.C. Hoogvorst naar het Duits van Kuhn (*Die Rache des jungen Meh oder Das Wunder der zweiten Pflaumenblüte*, 1927).
571. *Het rode boekje*, pp. 42-43.
572. Over het Nederlandse maoïsme (waaruit de SP voortkwam) zie Wouter P. Beekers, *Mao in de polder. Een historisch-sociologische benadering van het Nederlandse maoïsme 1964-1978* (Doktoraalscriptie VU 2005, online raadpleegbaar op <http://www.hdc.vu.nl>). In het topjaar 1975 telden de maoïstische groeperingen in Nederland samen tegen de duizend leden (Beekers 2005: 29).
573. Mulisch 1973: 129-134.
574. In 1967 verscheen een getrouwe vertaling van het origineel, *Het rode boekje, Citaten uit het werk van Mao tse-toeng*, verzorgd door de Leidse sinoloog C. Schepel.
575. Er verscheen een bloemlezing *Gedachten en gedichten* (vertaald door Hans Hom en Paul Rodenko, 1971). Ook Roger Andries waagde zich aan de poëzie van de charismatische leider en stelde de bundel *Gedichten* (1972) samen. Theun de Vries verzorgde twee bundels Mao-vertalingen: *Gedichten* (1976) en *De dubbele negen* (1977). A.L. Constandse wijdde een monografie aan de dichtende staatsman: *Mao Tse-toeng* (1972).
576. Leys 1978a: 41.
577. Lin Pi Jama 1976: nr. 6.
578. Een interessant tijdsdocument uit het Nederlandse ‘China-debat’ is Kousbroeks inleiding ‘Maduro-China’ in Leys 1978a.
579. Zie zijn inleiding bij Leys 1978b.
580. Onder meer in Korzec 1986: 53-72.
581. Het incident leidde ertoe dat de Nederlandse zaakgelastigde Jongejans in Peking tot persona non grata werd verklaard. Zie Jutten 1969: 89.
582. Bloodworth 1967: 18.
583. De Italiaanse schrijver bezocht de Volksrepubliek in 1967 en beschreef zijn indrukken in *La rivoluzione culturale in Cina* (1967).
584. Fokkema verving de tot persona non grata verklaarde Nederlandse zaakgelastigde Jongejans. Zie noot 581.
585. Mulisch 1968: 22-23.
586. Zie I.M. van der Poel: *Une révolution de la pensée: maoïsme et féminisme à travers* Tel Quel, Les

- Temps modernes *et* Esprit (diss. UvA, 1992).
587. Een goede indruk van de Chinese staatspropaganda vanaf 1949 geeft de site <http://www.iisg.nl/~landsberger/> waarop Stefan Landsberger een grote verzameling propagandaposters voorzien van uitleg bijeenbracht.
588. Behalve het rode boekje en Mao's gedachten en gedichten verschenen ook: *Filosofische, politieke en strategische geschriften*. Amsterdam: Van Gennep 1970; *Artikelen over klassenstrijd, productie en organisatie*. Amsterdam: Van Gennep 1973; *Toespraken op het Kongres van Jenan over literatuur en kunst: mei 1942*. [S.l.]: Stichting Onderzoek en Studie, 1974; *Over de tien grote verhoudingen*. Rotterdam: Het Progressieve boek 1977; *Mao Tsetoeng: keuze uit zijn geschriften, 1926-1963* (uitgave in opdracht van het Centraal Komitee van de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland). Rotterdam: HPB 1977.
589. Over de moeilijke verhouding tussen China en Vietnam zie http://en.wikipedia.org/wiki/Sino-Vietnamese_War.
590. Hiltermann 1973: 11.
591. Hiltermann 1973: 14-15.
592. 592 Rubinstein 1975: 9.
593. Rubinstein 1975: 17.
594. Rubinstein 1975: 39.
595. Rubinstein 1975: 106.
596. De Nederlandse versie werd 'bewerkt' door Richard Tang-Fa naar de in het Duits gepubliceerde versie *Bericht des Reisbauern Lao-Wu-Sse, mit seinen ehrlichen Gedanken über Mao Tse Tung* (1972).
597. 597 Kolakowski 1981: 563-564.
598. 598 Voor Joris Ivens en China zij verder verwezen naar Michel Korzec, *Het voelen van de draak*, p. 72-100.
599. Het verhaal is gebaseerd op de *Xiyou ji* (De reis naar het westen, ca. 1580) van Wu Cheng'en.
600. Zie <http://www.peterschat.nl/opera.html#AAP>. Het libretto werd gepubliceerd als Peter Schat, Chao Hung-pen & Chien Hsiao-tai, *Aap verslaat de knekelgeest. Een strip-opera*. Opus 28. [Amsterdam]: Espee 1980.
601. Zie <http://www.peterschat.nl/buddha.html>.
602. Zie Wikipedia-artikel 'Nixon in China'.
603. Jef Last verzorgde een vertaling uit Mencius: *Waarom majesteit spreekt u steeds van nut en voordeel?* (1971). Johan W. Schotman publiceerde na de *Sji Tsjing* (1969) een bloemlezing *Wijsheid van Confucius* (1974) bij dezelfde uitgever, die herdrukken van vertalingen van Chinese filosofische geschriften uitgaf van A. Hochberg-van Wallinga (*I Tjing*, 1973⁵), Jef Last (*Het ware boek der volkomen leegte*, 1974²), J.A. Blok (*Uit de werken van Tsjwang-tze*, 1973³ en *Tau teh tsjing*, 1973⁸-1986¹¹). Later verschenen ook vertalingen van *Zout en ijzer* (1978; *Yantie lun*, 1e eeuw v. Chr., door Margot Bakker), de *Nei Tsjing*, *Het leerboek van de gele keizer over Chinese klassieke acupunctuur* (1978) en van de *Sjoe Tjing*, *Het boek der Historiën* (door Joke en Jan Pluvier, 1981). De Wereldbibliotheekvereniging gaf in 1968 als premie voor haar leden de verzameling *Oud-chinese wijsheid* uit, gekozen en bewerkt door Alex Adema en met illustraties van Ineke Heestermans. Verder verschenen onder meer een herdruk van Duyvendaks *Tau Te Tsjing* (1980⁵), drie nieuwe vertalingen van de *Daode jing*: *Tao Te Tsjing* (1979, 1986²) uit het Engels en Duits vertaald door Carolus Verhulst, *Tao-te-king* (1975) van Saint-Rémy en *Tao Teh-King, Chinees spreukenboek* (1976) van Roel Houwink, en twee werken van Zhuangzi: *De weg van Tsjwang-tze* (1972), een vertaling door Helen Knopper naar *The Way of Chuang Tzu* van Thomas Merton, en *Rijdend op een wolk* (1978), vertaald uit het Engels door Robert Hartsema.
604. Nederlands versie: *Tao, de levende religie van China*, 1988, 2006⁵
605. Ook in Nootebooms proza blijkt een met name op Japan en het Zenboeddhisme gerichte belangstelling, onder meer in *Rituelen* (1980), *Mokusei!* (1982) en *De Boeddha achter de schutting* (1986).

606. Faverey 1983: 11.
607. *Maatstaf* 13, nr. 7/8, oktober/november 1965.
608. C.B. Vaandrager: *Totale poëzie*. Amsterdam: De Bezige Bij 1981, p. 110.
609. *Maatstaf* 13, nr. 7/8: 435-437.
610. Over de haiku zie Karel Hellemans, *Tanka, haiku, senryū. Inleiding tot de Japanse poëzie*. Assen/Brugge: Van Gorcum/Orion 1980.
611. *Maatstaf* 13, nr. 7/8: 434-435.
612. Hussem 1971: 16.
613. Hussem 1971: 34.
614. Graham 1981: 64.
615. Delafortrie: 8-9.
616. Delafortrie: 17-18.
617. Waskowsky 1985: 235.
618. Waskowsky 1985: 44.
619. Ching Ming (Qing Ming) lijkt op het eerste gezicht een verwijzing naar het Chinese 'gravenfeest' ter ere van de voorouders (in Hong Kong bekend als 'Tomb Sweeping Day'). De Chinese karakters in het gedicht (Waskowsky 1985: 104) betekenen echter *zheng ming* ('de dingen bij hun juiste naam noemen'), volgens Confucius de allereerste taak van de regeerder (*Analecta* 13: 3). Waskowsky lijkt met beide betekenissen te spelen. En nog meer: de afgedrukte karakters zijn dezelfde als die in 'Canto LI' van Ezra Pound.
620. Visser 1980: 25.
621. Visser 1980: 121.
622. Graham 1981: 134.
623. Zie in Andreus 1985 de verzen "De wolfsmelk der taal" (77-78), 'Oude en nieuwe wijsheid' (125), 'Alleen met handen van aarde' (440), 'Het midden van het lichaam' (451), 'Een korte studie in Yin en Yang' (471), 'Bent' (575) en 'Atman' (868).
624. Andreus 1985: 1058.
625. Andreus 1985: 954.
626. Terborgh 1977: 205.
627. Zie Vic van de Reijt (red.), *Toen wij van Rotterdam vertrokken. Nederlandse liederen uit de 20ste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker 1987, pp. 148-149.
628. Een post op internet over het lied uit mei 2006 leverde 88 interessante reacties op die een aardige indruk geven van de populariteit van Chinese restaurants in de periode eind jaren zestig en jaren zeventig. Zie <http://www.jeugdsentimenten.net/2006/05/02/de-chinees-doet-veel-meer-met-vlees/>.
629. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het lied en de tekst www.peterkoelewijn.nl.
630. Schierbeek 1986: 10.
631. Schierbeek 1986: 13.
632. Ook in de latere bundels *Brandende lisdodden* (1984), *Atlantis* (1994) en *Anthropos* (1996) zijn verwijzingen naar China en de Chinese cultuur en literatuur te vinden. *Formosa* (2005) heeft daarnaast Taiwan als belangrijke inspiratiebron.
633. Haft 1982: 39.
634. In de eerder genoemde 'Chinese Bibliotheek' (1973-1984) van De Arbeiderspers verschenen: *De aap van begeerte, acht Chinese verhalen van de vijftiende eeuw* (1975; keuze uit Feng Menglongs *San yan*), vertaald door W.L. Idema en D.R. Jonker; *Mandarijn in Europa, Dagboek van de jaren 1878-1886* (1980; *Shixi riji*, 1893) van Zeng Jize, vertaald door Anke Bal. In de serie 'Oosterse Bibliotheek' (1976-1986) van Meulenhoff verschenen: *Het leven van de Boeddha, vertaald uit de vroegste Chinese overleveringen* (1978), vertaald door E. Zürcher; *De beschilderde huid, Spookverhalen* (1978; 29 verhalen van Pu Songling), vertaald door W.L. Idema, B.J. Mansvelt Beck en N.H. van Straaten; *De drie woorden, Vijf Chinese novellen* (1976; wederom een keuze uit *San yan* van Feng Menglong), vertaald door W.L. Idema; *Het verhaal van de westerkamers in alle toonaarden* (1984; *Xixiangji*

- zhugongdiao*, ca. 1200), vertaald door W.L. Idema. Verder verschenen onder meer: *De legende van Koning Aap* (1979; *Xiyou ji*) van Wu Cheng'en (1500-1582), vertaald naar het Engels door C.M. van Eelen; *De riksjarmer* (1979; *Luo-tuo Xiangzi*, 1937) van Lao She, vertaald door Daan Bronkhorst; *Te wapen* (1985; *Nahan*, 1923) van Lu Xun, vertaald door Klaas Ruitenbeek; *Familie* (1986; *Jia*, 1931) van Ba Jin, vertaald uit het Frans door Willem Croon en Tineke Hoosemans; *De eenzame zwaan* (1987; *Duanhong lingyan ji*, ca. 1910) van Su Manshu, vertaald door Eduard Broeks; *Verhalen* (1987) van Yu Dafu (1896-1945), vertaald door Rint Sybesma; *Verslagen van een vlietend leven, biografie van een liefde* (1989; *Fusheng Liuji*, ca. 1800) van Shen Fu, vertaald door Daan Bronkhorst. Een anonieme vertaler publiceerde naar het Engels de roman van Hsia Chih-yen (Xia Zhiyan) *De koudste winter in Peking* (1979).
635. De gegevens werden ontleend aan Hsia 1990: 55-63.
636. De twee romans werden in het Nederlands gepubliceerd als *Tj'in, de eerste keizer van China* (1985) en *De droom van Confucius* (1990). Verder verschenen, gesitueerd in het klassieke China, onder meer *Les palais des nuages* (1989) van Patrick Carré, *L'encre de Chine* (1989) van Frédéric Lassen en *Dix mille printemps* (1989) van Yveline Feray.
637. De Jong 1977: 26.
638. De Jong 1977: 31.
639. Burnier 1976: 45-46.
640. *Gedichten van de koude berg, Zen-poëzie* (1977, boeddhistische verzen toegeschreven aan Hanshan), *Zingend roei ik huiswaarts op de maan, Gedichten van Meng Haoran, Wang Wei, Li Taibai, Du Fu en Bai Yuyi* (1984), *Gans, papegaai en kraanvogel, gedichten uit het oude China* (1986, verzen van Bai Yuyi) en *De verweesde boot, Klassieke Chinese gedichten* (1989, verzen van Du Fu).
641. *Dood water en andere gedichten* (1981), verzen van Wen Yiduo (1899-1946), vertaald door Lloyd Haft en T.I. Ong-Oey; *Tweesprong, Vijf Chinese dichters, 1919-1949* (1983), verzen van Wen Yiduo, Li Guangtian (1906-1968), He Qifang (1911-1977), Bian Zhilin (1910) en Zang Kejia (1910), vertaald door dezelfde; *Als een windvaan* (1986), sonnetten van Feng Zhi (1905-1993), vertaald door T.I. Ong-Oey; *Reis naar het noorden, Een gedicht* (1987, *Bei you*), eveneens van Feng Zhi, vertaald door W.L. Idema.
642. Buddingh' 1980: 14.
643. Buddingh' 1980: 61.
644. Buddingh' 1980: 47.
645. Kal 1984: 34.
646. *One Hundred Poems from the Chinese* (1956), *Love and the Turning Year* (1970) en *Women Poets of China* (1972).
647. De gedichten verschenen in *Elsevier* van 13 juni 1987.
648. Korteweg 1987: [kwatrijn 4]. De Chinese 'Slijkberg' werd de 'Berg der Taken,' een variantie op Nescio's 'Het dal der plichten' uit *Boven het dal en andere verhalen*. Amsterdam: Van Oorschot 1970, p. 7.
649. Bai Juyi 1986: 91.
650. Korteweg 1987: [kwatrijn 18].
651. Van de schrijfster Zhang Jie verschenen achtereenvolgens: *Zware vleugels* (1986), vertaald naar het Duits door José Bruurmijn; *De ark* (1987), vertaald door Eduard Broeks; *De liefde moet niet vergeten worden* (1988), vertaald door Elly Hagenaar; *Als er niets gebeurd blijft alles hetzelfde* (1990), een verzameling satirische verhalen, vertaald door Koos Kuiper. Van Zhang Xianliang verschenen *De vrouw in het riet* (1988) en *Eethuisje Amerika* (1989), beide vertaald door Rint Sybesma. Verder verschenen in chronologische volgorde: *Namen in de muur* (1987) van Dai Houying (1937), vertaald door Koos Kuiper; *De staart van de vlieger* (1987), vier verhalen van Wang Meng (1934) en een van Wang Anyi (1954), vertaald door Rint Sybesma; *Tussen de groene schaduw en de rode muur, Verhalen van schrijfsters uit China* (1988), een bloemlezing, vertaald door Marisa Bantjes en Alice de Jong; *Het dorp Hibiscus* (1988) van Gu Hua, vertaald door Marc van der Meer; *Een bres in de muur* (1989), een

- bloemlezing verhalen en gedichten, vertaald door Marc van der Meer, Suzy Bong, Rozemarijn Brons en Maghiel van Crevel; *Golven* (1989) van Bei Dao (1949), vertaald door Maghiel van Crevel; *In het midden van het leven* (1990) van Shen Rong, vertaald door Rozemarijn Brons; *Een dorpsvertelling uit Klein Bao* (1990) van Wang Anyi, vertaald door Rint Sybesma. Een bloemlezing poëzie van tien dichters uit de periode na 1978 verscheen als *Een onafzienbaar ogenblik, Chinese dichters van nu* (1990), vertaald door Maghiel van Crevel en Lloyd Haft.
652. De officiële lezing die de propaganda-afdeling van het Peking Comité van de Communistische Partij op 5 juni 1989 gaf van de Tiananmen-tragedie en die op 9 juni door het Persbureau Nieuw China werd vrijgegeven, werd vertaald in het Engels en geïllustreerd met veel foto's gepubliceerd als *The Truth About the Beijing Turmoil*. Beijing: Beijing Publishing House 1990. De Engelse tekst is raadpleegbaar op <http://www.tsquare.tv/themes/truthturn.html>.
653. Voor een studie over de na Tiananmen in China en de diaspora opererende dissidenten zie Ian Buruma, *Bad Elements, Chinese Rebels from Los Angeles to Beijing* (2001).
654. In 2004 waren er ongeveer 68.000 geregistreerde Chinezen in Nederland: 42.000 afkomstig uit China en Hong Kong, ca. 19.000 uit Suriname en Indonesië, en ca. 6000 uit overige landen als Maleisië enz.
655. Zie voor een uitvoerige analyse van China's zoektocht naar een nieuw systeem dat Hong Kong, Macau en, op langere termijn, Taiwan incorporeert het kort voor de overdracht van Hong Kong geschreven *China, Hong Kong, Taiwan, Inc.* (1997) van NRC-correspondent Willem van Kemenade.
656. Zie voor up-to-date informatie over de relatie Nederland-China: www.geledraak.nl.
657. Ook Mao werd afgestoft: *Het nieuwe rode boekje: citaten uit het werk van Mao Tse-Toeng, citaten uit het boek 'De onvermijdelijke culturele revolutie'*. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming 1998. In handel en bedrijfsmanagement in het westen is de oorlogsmetafoor tegenwoordig opvallend populair. Naast Sun Tzu fungeert ook de Japanse samurai Miyamoto Musashi met zijn *Boek van de vijf ringen* (*Go rin no sho*, 1645), een verhandeling over strategieën om in zwaardgevechten te overwinnen, als een belangrijke inspiratiebron. Het verscheen in het Nederlands als *De strategie van de samoerai* (1981) en speelt een centrale rol in de roman *Joe Speedboot* (2005) van Tommy Wieringa.
658. Het aanbod op Sun Tzu geïnspireerde lectuur, niet alleen gericht op veroveraars van de Chinese markt, groeit in Nederland. Recent verschenen Donald Krause, *De kunst van het oorlog voeren voor managers* (2003); een nieuwe vertaling uit het Engels, Sun Tzu, *Winnen zonder strijd* (2004); Werner Schwanfelder, *Sun Tzu voor managers* (2005); een nieuwe editie van de voorlaatste titel, aangevuld met een drietal essays: Sun Tzu, *Winnen zonder strijd. Een nieuwe interpretatie van beproefde strategische inzichten* (2007) en Chin-Ning Chu, *De kunst van het oorlog voeren voor vrouwen* (2007).
659. Gegevens ontleend aan Amerikaanse en Nederlandse on-linekranten (*New York Times*, *Trouw*, *NRC* en *Volkskrant*). Ze zijn met enig zoekwerk op Internet moeiteloos aan te vullen met de laatste schandaalverhalen, die doorgaans met een sisser aflopen, maar dan hun voor de Chinese marktreputatie schadelijke werk al hebben gedaan. Het is ook de moeite waard lezerreacties op de berichten te lezen. Ze vertonen een hoog gehalte aan rabiate sinofobie en eisen minstens een handelsboycot.
660. Zie www.trouw.nl van 13 augustus 2007. Kennelijk werd de man door onherstelbaar gezichtsverlies tegenover familie, werknemers, collega's en overheid (en via de wereldpers tegenover de hele wereld) tot zijn tragische daad gedwongen. Een opmerkelijk cultuurverschil in vergelijking met het gemak waarmee Mattel de fabrikant de schuld gaf, dreigde de productie in China te beëindigen en een paar weken later onder politieke dwang erkende zelf verantwoordelijk te zijn.
661. Bron: *NRC Handelsblad* van 2 augustus 2007.
662. Een andere sinologe, Jeanne Boden, publiceerde eveneens in 2006 een goed toegankelijke gids over cultuur en zakendoen in China: *De essentie van China. Communicatie, cultuur, commitment*.

663. Nederlandse vertaling: *Wilde zwanen. Drie dochters van China* (1991).
664. Nederlandse vertaling: *Bittere kou, negentien jaar in de Chinese goelag* (1994).
665. Vertaald in het Nederlands als *Balzac en het Chinese naaistertje* (2001) en in 2002 door de schrijver verfilmd.
666. Nederlandse vertaling *Het complex van Di*, 2005
667. De boeken werden respectievelijk in het Nederlands gepubliceerd als *De go-speelster* (2002) en *Keizerin* (2004).
668. De romans verschenen in het Nederlands als *Wachten* (2000) en *Uit het gareel* (2002).
669. In Nederland werden twee titels van Gao Xingjian gepubliceerd: de selectie korte verhalen *Kramp* (2001, vertaald door M. Hockx, Hong Yu, A.S. Keijser e.a.) en zijn grote roman *Berg van de ziel* (2002, [Lingshan, 1990] vertaald door A.S. Keijser). Onder de uitgeweken auteurs die met publicaties in het westen naam maakten bevond zich verder onder meer Ding Xiaoqi (1959), die sinds 1989 in Australië woont en werkt. Haar verhalenbundel *Maidenhome* (1993) verscheen in het Nederlands als *Het maagdenhuis* (1996). Van Feng Chen (1964) verscheen in het Nederlands *Het verloren Shangri-la* (1997). De schrijfster Hong Ying (1962) verhuisde in 1991 naar Londen en werd een veelvertaalde auteur in het westen. In het Nederlands verscheen *Zomer van verraad* (1997, vert. Mark Leenhouts, *Bei pan zhi xia*, 1995).
670. Werner 1996: 5.
671. Respectievelijk *Beijing Doll* (2003) en *Fucker* (2004).
672. *The Joy Luck Club* (1989; *De vreugde- en gelukclub*, 1989), *The Kitchen God's Wife* (1991; *De vrouw van de keukengod*, 1991), *The Hundred Secret Senses* (1995; *De honderd geheime zintuigen*, 1995), *The Bonesetter's Daughter* (2001; *De dochter van de heelmeeester*, 2001) en *Saving Fish from Drowning* (2005; *Vissen op het droge helpen*, 2005).
673. Zie voor een uitgebreidere introductie van moderne Chinese schrijvers *Chinese literatuur van nu* (Breda: De Geus 2008) van Mark Leenhouts. Sinds maart 2008 is een up-to-date bibliografie van in het Nederlands vertaalde Chinese literatuur on-line raadpleegbaar op <http://unileiden.net/verretaal/>.
674. Zie hierover Mark Leenhouts, 'Staten van verwarring. Nederlandse vertalingen van Chinese literatuur. In *Filter* 10, nr. 1 (maart 2003), pp. 44-48.
675. Zie zijn recensie van vier recente vertalingen in *NRC Handelsblad* van 11 januari 2002.
676. Zhuang Zi, *De innerlijke geschriften*. Vertaling Kristofer Schipper. Amsterdam: Meulenhoff 1997.
677. Zhuang Zi, *De volledige geschriften, vertaald en toegelicht in het Nederlands door Kristofer Schipper*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2007.
678. Van Bei Dao verschenen in het Nederlands de poëziebundels *Golven* (1989, vert. Maghiel van Crevel), *Bewaarde geheimen* (1992, vert. Maghiel van Crevel) en *Landschap boven nul* (2001, vert. Maghiel van Crevel). Van Duo Duo verschenen *Bang dat ik verloren raak* (columns, 1991, vert. Michel Hockx), *Tatoeages* (korte verhalen, 1995, vert. Michel Hockx en Maghiel van Crevel), *Er is geen nieuwe dag* (poëzie, 1996, vert. Maghiel van Crevel) en *Ik begrijp het niet* (poëzie, 1996, vert. Maghiel van Crevel en Michel Hockx).
679. Gegevens ontleend aan <http://www.geledraak.nl/html/showarticle.asp?id=1384> (10 oktober 2007). Het rapport van de professor is in het Engels te lezen op de site http://www.danwei.org/magazines/dazhai_gets_religion_and_other.php.
680. Zie over de 'comeback' van Qufu als moderne *tourist trap* Hans Werner, *Het domein van Confucius*. Baarn: Fontein 1996. Voor een beschrijving van de door studenten uitgevoerde rituelen zie pp. 116-122.
681. En ook bij de inkopers van De Bijenkorf. *Trouw* van dinsdag 26 april 2005 kopte: 'Mao-lijn van De Bijenkorf valt verkeerd'. Samengevat luidde het bericht: 'De Bijenkorf heeft alle producten met afbeelding van Mao Zedong uit de schappen gehaald. De directie gaf eerder goedkeuring aan de Mao-lijn, maar vond het initiatief uiteindelijk toch 'maatschappelijk onverantwoord'. Ter gelegenheid van het 135-jarige bestaan van het warenhuis is vorige week een speciale Shanghai-

- maand begonnen. Op een deel van het aanbod van beeldjes, buttons, theepotten, horloges en schaaltes stond de afbeelding van Mao. Ook het rode boekje, het werk waarin de Chinese dictator zijn ideeën uiteenzette, stond uitgesteld. [...]. Het bewind van Mao (1949-1976) was een van de bloedigste regimes ooit, tijdens welke naar schatting 40 miljoen Chinezen zijn gestorven door hongersnoden en zuiveringen. "Onze inkopers waren verrast over de veelheid van Mao-producten die in Shanghai werden aangeboden", zegt de woordvoerdster van de Bijenkorf. 'In deze maand willen we laten zien wat Shanghai is en daar hoort Mao ook bij. De inkopers wilden het hier met een knipoog brengen.' Er is van tevoren overleg geweest met de directie. Dat achteraf deze producten uit de schappen zijn gehaald, komt doordat 'de knipoog in de winkel niet meer zo duidelijk overkwam,' aldus de woordvoerdster. 'De directie heeft dit besluit niet genomen naar aanleiding van klachten van klanten,' zegt ze, 'al hebben die wel hun verontwaardiging over de Mao-lijn uitgesproken. Een aantal "onschuldige" propagandaposters is nog wel te koop. Alle andere Mao-producten worden vernietigd.' Tot zover *Trouw*. Het bericht werd dezelfde dag met veel instemming geciteerd op de webpagina van Stormfront: als Hitler niet mag dan Mao ook niet. De webpagina van Commietravel opende echter vrijwel meteen een Mao-shop (<http://www.commietravel.nl/shop/maoshop.htm>) waar dezelfde parafernalia die de Bijenkorf vernietigde te koop worden aangeboden, vers aangevoerd uit Peking.
682. Bericht op www.geledraak.nl.
683. De ondertitel werd in latere uitgaven *Op de fiets van Peking naar Pakistan*.
684. Duyns 2005: 72.
685. Hamelink 1980: 87 en 94. Het geciteerde gedicht is afkomstig uit Graham 1981: 134.
686. Met Graham 1981 en de bekende Penguin Classic van Cyril Birch & Donald Keene, *Anthology of Chinese Literature*. Harmondsworth: Penguin 1967, in de hand komt de lezer al een heel eind op weg om de Chinese namen te plaatsen en kan het allusieve spel beginnen.
687. Voor 'Peonies' zie Graham 1981: 165 en Birch & Keene 1967: 337; voor 'The Songs of Ch'u' Birch & Keene 1967: 77-106, voor de brief ib. 120-127.
688. Zie Carlos Drummond de Andrade, *Gedichten*. Keuze, vertaling en nawoord van August Willemsen. Amsterdam: De Arbeiderspers 1980, p. 25.
689. Hamelinks bundel werd besproken door Kurt Snoekx in *Het trage vuur* 25 (maart 2004), pp. 73-75.
690. De gedichten werden gebundeld in *Eerst dit dan dat* (2004).
691. *Het trage vuur* 25 (maart 2004), p. 55.
692. Hans Dütting: *De droom van een vlinder*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 1997, p. 37. Gedrukt in een oplage van dertig exemplaren.
693. Po Tsju I, *Lied van het eeuwigdurend leed*. Vertaling en bewerking Hans Dütting. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 1999. Po Tsju I, *Goudklokje en andere gedichten*. Vertaling en bewerking Hans Dütting. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000. Beide boekjes werden gedrukt in een oplage van twintig exemplaren.
694. Verschillende gedichten uit de bundel werden, evenals het titelgedicht uit de eerste bundel, ook vertaald door W.L. Idema (zie Idema 1991: 389-406).
695. Pei Di & Hans Dütting, *Landschappen in woorden*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000. Oplage vijftien exemplaren.
696. Hans Dütting, *De poëtische schatkamers van de T'ang Dynastie. Essay*. Parijs: Uitgeverij B.A.C. 2000. Oplage: 20 exemplaren.
697. Zie voor een geschiedenis van de Chinese film: http://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_China, waarop via links ook de afzonderlijke regisseurs, acteurs en films te vinden zijn. Het is zeer de moeite waard een vergelijking te maken met een Chinese geschiedenis van de Chinese film (zie <http://www.dianying.com/en/>). Daarin nemen de in het westen meest succesvolle Chinese films een veel minder prominente plaats in.
698. Zie o.m. <http://www.china-avantgarde.com/> en <http://www.geledraak.nl/html/page483.asp>.
699. Bron: *Arts & Leilões* 5 (februari 2008), p. 62.

700. Een interessante eerste verkenning van de westerse receptie biedt Nina Simone Bakker, '*China Avant-Garde' en de westerse perceptie. Een onderzoek onder Chinese kunstenaars, tentoonstellings-makers/curatoren, galeriehouders, kunstcritici, journalisten en documentairemakers in Nederland naar hun opvattingen over Chinese avant-garde kunst*. Doctoraalscriptie UvA 1998. Over Chinese kunstenaars en het China Festival zie de speciale China Festival-editie van *De Groene Amsterdammer* (oktober 2005).
701. Voor een weerlegging van Menzies' theorieën zie <http://www.1421exposed.com/> en het commentaar van Ming-specialist Geoff Wade van de Universiteit van Singapore op <http://maritimeasia.ws/topic/1421bunkum.html>.